

Рк ТЗ (29к)
К 59

. К О З А Ч Е Н К О

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

ДВОУ " П Р О Л Е Т А Р "

Ант. КОЗАЧЕНКО

Т 3/29/10

308(47.714)

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

ЇЇ МИНУВШИНА Й СУЧАСНІСТЬ

2432360
PK

ВИДАВНИЦТВО «ПРОЛЕТАР»

1 9 3 1

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літописі Українського Друку”,
„Картковому Репертуарі” та інших по-
казчиках Української Книжкової Палати.

Надрук. в 2-й друк. «ДВОУ УПП».
Харків, Пушкінська вул., 40.
Тир. 8.000—10¹/₂ др. арк.
Укрліт № 6478/П
Зам. № 67

Державна система Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

*Робітникам Макіївського за-
воду — одному з славетних заго-
нів Пролетаріату — Творця Ра-
дянської України.*

Недавно ще казали, що українська республіка й українська національність є вигадка німців. А проте ясно, що українська національність існує, і розвивати її культуру є обов'язок комуністів.

З привітального слова *т. Сталіна*
на X з'їзді РКП(б).

ВІД АВТОРА.

...«Чи є в нас тепер українська пролетарська культура?»

«Звідки вона походить?»

«Навіщо вона нам потрібна?»

«Що дасть українізація для соціалістичного будівництва?»

«Які були культури на Україні раніш?»

«Чому беремо надбання з попередніх класових культур на Україні?» і т. інш. запитання ставили авторові робітники під час перебування його на Донбасі в червні - липні 1930 року у зв'язку з переведенням там місячника української пролетарської культури.

Запитання ці свідчили про великий інтерес з боку робітництва до справи національної культури на Україні. Інакше й бути не могло: аджеж наш пролетаріят ставить завдання культурного будівництва, як частку всього соціалістичного будівництва в країні, тому то тут ми й бачимо свідоме класове ставлення до збудування своєї класової культури.

Зважаючи на такий інтерес, автор намагався в своїх лекціях, зачитуваних під той таки час робітникам, дати відповідь на ці запитання. Це й призвело до того, що довелося проробити ескізно цілий популярний начерк історії української культури.

Як це не дивно, але в СРСР досі (за винятком праці акад. М. Н. Покровського «Очерк истории русской культуры») ми не маємо чогось з цього в літературі ні науковій, ні тим більше науково-популярній.

Буржуазна наука на Україні свого часу теж відчувала потребу мати відповідь на аналогічні питання. В роботі професора Ів. Огієнка «Українська культура», виданій під час намагання створити державу української буржуазії та поміщидтва (1918 р.), якраз і була сироба подати «історію культури українського народу». А що за «народ» українська буржуазія вважала фактично тільки себе, то про буржуазну культуру, про виключне

право її розвитку там фактично тільки й іде мова. Шовіністично викладений курс Огієнка, до того ж при всій його невисокій і фактичній науковій цінності, зрозуміло, не може дати відповіді пролетаріатові про минувшину української культури. А потреба дати відповідь вже конче наспіла.

Поклавши в основу свої лекції, автор і розробив короткий начерк історії української культури, сподіваючися згодом у своїй науковій роботі спинитися глибше на цій ділянці нашої науки. Тим часом і уваги критики на цю спробу без сумніву допоможуть зрушити з місця в нашій науці проблему історії української культури.

Ант. Козлченко.

VIII. 1930
Харків — Ялта

ВСТУПНІ УВАГИ.

На кожному кроці чуємо ми слово «культура», вживаємо його дуже часто. Латинське слово «cultura» за старих часів значило тільки «оброблювання»; та згодом це значення змінилося й набуло іншого змісту. Досі під культурою розуміли надбання людства в царині т. зв. духовній та матеріальній, взагалі успіхи людської сили, думки, досвіду, знань, звичок і т. інш., що кінцекінцем поліщувало умови життя панівних клас, зміцнювало їх економічні та політичні позиції, забезпечувало класове панування над визискуваним суспільством; під час цього панування провадилося формування нових класових культур, що і впливало на перебіг класової боротьби *).

В СРСР розуміння «культури» виросло ще більше й становить, як далі побачимо, цілу ділянку соціалістичного будівництва.

Якщо ми спинимося на т. зв. «українській культурі», то й тут побачимо, що ця культура була далеко неоднакова, що вона закономірно розвивалася, мінялася, як у процесі розвитку суспільно-економічного життя з часом іншою була й класова боротьба на Україні, тобто, виходить, що й культура українська має свою історію.

Та не можна історію культури вилучити від історії суспільства: культура розвивалася, як розвивалося все життя суспільства. А історія суспільства є історія класової боротьби в ньому, то і явища культурного життя були відбитком, формою та одночасно й засобом в цій класовій боротьбі; розвиток культури йшов завдяки класовій боротьбі і всяка перемога революції є водночас і перемога нової культури. Звичайна річ, що успіхи люд-

*) Акад. М. М. Покровський визначає розуміння культури так: «Все что является результатом человеческой работы, в широком смысле, может быть причислено к культуре: эту последнюю можно, стало быть, определить как совокупность всего, созданного усилиями человека, в противоположность тому, что даром, без усилий с нашей стороны, дает нам природа» («Очерк истории русской культуры», ч. I, 1925, стор. 1).

ської думки, знань і т. ін., як і поліпшування умов життя, справді були тільки в таборі панівних клас: вони скупчували в своїх руках засоби освіти, техніки, як засоби виробництва, багатства взагалі. Отож і історія культури, як досягнень людських знань, є на ділі історія культури панівних клас, боротьби за забезпечення класового панування, боротьби з визвольними змаганнями поневолених мас, що в боротьбі з класовим гнітом творять елементи своєї нової культури.

Сам розвиток класової боротьби в суспільстві (в усіх її проявах) кінець-кінцем відбувається на базі економічної, з розвитком продукційних сил і все більшою невідповідністю їх виробничим відносинам. То ж ця база впливає й на розвиток самої класової культури — її рівень, темпи зросту й т. ін. Але й рівень культури своєю чергою впливає на дальший поступ у народньому господарстві, становлячи кінець-кінцем в сумі те, що й слід було б назвати «культурою».

Коли ми говоримо про культуру, то розуміємо головню культуру панівних верств на Україні — аджеж тільки їх культура могла в класовому суспільстві розвиватися, живлячися з визиску поневолених верств; тільки їх культура підтримувала зв'язки з світовою класовою культурою, перебувала під її впливом, запозичала від неї певні досягнення й забезпечувала цим подальший розвиток культурного процесу. Національне ж забарвлення, кольорит, насамперед мова, в цих класових культурах давало запозичення за певних обставин із т. зв. «народньої культури». Культурний розвиток на Україні, як і скрізь, можливий був з часу утворення української нації тільки в національних формах, що з часом теж еволюціонували. Коли ж за певних обставин в суспільно-економічному житті було ігнорування цього, тоді ми спостерігаємо навіть затримку в культурному зрості цілої нації.

Ми в своєму начерку говоримо тільки про процес зростання української культури і тому в центрі нашої уваги стоять головню культури панівних верств в історії України.

Та немає якоїсь чистої панівної культури. Як в нетрах одного старого суспільно-економічного укладу при панівній старій класі ростуть зародки нового соціально-економічного ладу, нової панівної класи, що заперечує існування старого укладу, несе кінець пануванню старої класи, так точнісінько протягом усієї історії в нетрах старої панівної культури ростуть зародки куль-

тури нової класи, щоб, у боротьбі набираючись сили, через революцію почати свою сторінку в історії.* Своєю чергою якийсь час нова культура в процесі свого розвитку живиться з цінних надбань попередньої культури.

Так у житті суспільства виросла була в нетрах феодално-кріпосницької культури нова культура буржуазна, що набувала остаточного розвитку, коли класа буржуазії ставала панівною. Так само в нетрах панівної буржуазної культури *) слід шукати зарідків елементів нової пролетарської культури. Зміцнюючи класовий світогляд панівної класи, впливаючи на світогляд пригноблених, а з другого боку — надбання технічних знань тощо використовуючи, щоб посилити експлуатацію трудящих, закріпити панування над ними, — ось яке класове завдання стоїть перед культурою всіх панівних клас, поки не переможе пролетаріат. За диктатури пролетаріату культура перестає бути привілеєм невеличкої частини суспільства, перестає бути засобом до визиску трудящих.

Тільки при перемозі пролетаріату культура справді стає масовим знаряддям людства на шляху до царства свободи, до комунізму. Знов же тільки з перемогою пролетаріату культура набуває нечуваного розвитку: аджеж до участі в культурному будівництві тоді притягується творчість мас, раніше загнаних в лабеті темряви. Тобто тільки з перемогою пролетарської революції культура справді набуває умов до найбільшого розвитку. Та цього мало: і з боку багатства людської думки, розвитку науки пролетаріат забезпечує найвищий рівень — марксистсько-ленінська метода підносить науку на такий щабель, на якому ще не стояла вона в усій попередній історії людства, а мета (знищення експлуатації) й інтернаціональний зміст підносять її на нечувану височінь в історії всесвіту.

В історії людства доба розкладу феодалізму й розвитку капіталізму позначається утворенням націй. А утворення націй висуває своєю чергою й проблему національної культури. Тобто про національну культуру (ще в зарідках) можна говорити, власне, лише з зародження капіталізму.

Та немає однієї якоїсь (і безкласової) національної культури. Остання, будучи національною, є одночасно й класова. Під час утворення нації буржуазія бере на себе ролю об'єднати маси,

*) В нетрах капіталістичного суспільства.

взяти в свої руки владу й перебороти феудалізм; ось чому націю репрезентує ця молода буржуазія, а її культура є одночасно культура національна. Коли ж пролетаріат виступає проти буржуазії, перемагає її й уже під своєю зверхністю об'єднує трудящі маси певної країни в боротьбі з буржуазією, — культура пролетаріату на цю добу своєю чергою стає культурою національною. «Гасло національної культури було гаслом буржуазним, поки влада була в руках буржуазії, а консолідація маси відбувалася під егідою буржуазного ладу, — каже т. Сталін. — Гасло національної культури стало гаслом пролетарським, коли влада перейшла до рук пролетаріату, а консолідація націй відбувається під егідою радянської влади» *).

Та різниця цих двох основних культур національних полягає головно в класовому змісті. Якщо буржуазна культура має й зміст національний, навіть націоналістичний, тобто служить фактично лише інтересам того, хто репрезентує в своїй уяві націю, ту ж буржуазію, то пролетарська культура, на зміст інтернаціональна, служить цілям визволення трудящого людства всього світу, цілям соціалістичного будівництва. І тут пролетарська культура «набирає різних форм та по-різному виявляється в різних народів, яких втягнуто до соціалістичного будівництва, залежно від мови, побуту й т. інш.» **).

Отже виходить, що культура пролетаріату за цієї доби на-сичує національну культуру соціалістичним, інтернаціональним змістом, а сама національна культура для культури пролетарської дає форму, в якій остання й розвивається, як загально-людська, таким чином, культура.

«Пролетарська щодо змісту, національна щодо форми — така та загальнолюдська культура, до якої йде соціалізм» ***).

Утворення нових націй в процесі розвитку капіталізму, тобто зі зростом національної буржуазії, викликає й появу національних рухів на чолі з буржуазією, коли, прикриваючись національною боротьбою, точиться класова боротьба. «Боротьбу провадять звичайно або міська дрібна буржуазія пригніченої нації проти великої (чехи й німці), або сільська буржуазія пригніченої нації проти поміщиків (галичани й поляки), або вся «на-

*) Й *Сталін* — «Питання ленінізму», 1931 р., стор. 166.

**) Там же.

***) Там же.

ціональна» буржуазія проти керівного дворянства командної нації (Польща, Литва, Україна в Росії» *).

Нації, як явище суспільно-історичне, є витвір капіталізму. Тільки промисловий капіталізм, змінюючи засоби громадського виробництва, створює потрібні передумови для широкого розвитку громадського життя на національному ґрунті.

Нація складалась через пробудження мас від февдальної нерухомости, вона з'явилася об'єднувальним чинником капіталістичного виробництва, складаючи для нього організаційну форму розвитку суспільства. «По цілому світу епоха остаточної перемоги капіталізму над февдалізмом зв'язана була з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарової продукції буржуазії неодмінно треба завоювати внутрішній ринок, неодмінно треба державно сполучити територію з людністю, що розмовляє одною мовою, усунувши всякі перешкоди до розвитку цієї мови та до закріплення її в літературі» **).

В національну боротьбу втягується все селянство, а то й пролетаріят, сила національного руху визначається ступенем участі в ньому широких верств населення, але по суті рухи ці є рухи буржуазні і носієм національних змагань буває ще тоді молода буржуазія. Та ксли за доби ранішого капіталізму типове масове пробудження національних рухів, втягнення в них селянства, то для другої, пізнішої доби його, доби імперіялізму, характерна боротьба з політично-національною зверхністю та економічною експлуатацією націй відсталих і пригноблених проти своїх гнобителів — імперіялістичних буржуазних держав. Конкретні соціально-історичні обставини, співвідношення класових сил і характер класової боротьби визначають зміст і напрямок усякого національного руху.

Коли тільки рух збуджується, скерований на крах февдалізму та абсолютизму, за встановлення буржуазно-демократичного суспільства й держави, цей рух тоді революційний і одночасно наймасовіший, зокрема в нього найбільше втягнуено селянства. За розвиненого капіталізму немає масового буржуазно-демократичного руху, «національна» буржуазія йде на угоду з буржуазією владушою перед лицем класового ворога — «коли розвинений капі-

*) Й. Сталін, зб. «Марксизм и нац. проблема», стор. 226.

**) Ленін, т. XIX, стор. 90.

талізм... ставить на перше місце антагонізм інтернаціонально злитого капіталу з інтернаціональним робітничим рухом»^{*)}). У такому разі буржуазія вже не веде (як гегемон) національного руху і національне визволення перебирає на себе пролетаріят, як гегемон революції, а сама національна буржуазія переходить до табору контрреволюції.

Україна запізнилася в своєму економічному й політичному розвитку. За умов капіталізму вона не змогла утворити своєї національної держави, як форми капіталізму, що здійснюється здебільшого в процесі буржуазно-демократичної революції. Історія України до Жовтня 1917 р. протягом останніх двох століть це історія підпадання її в колоніальну залежність, при чому вона була одною з тих колоніальних країн, які, як писав Ленін, капіталістично більш розвинені, ніж метрополія, але якраз це й повинно було викликати більший відпор національному гнітові.

Втягуючись в систему капіталістичної продукції, Україна більше й більше підпадала колоніальному визискові. Українська буржуазія нездідна була відіграти прогресивну роль, провести буржуазно-демократичну революцію й вирішити національне питання. Отже, послідовно-революційна роль припала на долю пролетаріату (вкупі з селянством), що зв'язав вирішення національного питання й ліквідації колоніальної експлуатації, здійснюючи революцію соціалістичну й мимохідь розв'язуючи до кінця нерозв'язані завдання революції буржуазно-демократичної. Національне питання перепліталось насамперед з аграрним, воно виступало, «як частина загального й важливого питання розкріпачення країни».

Ми навмисне, говорячи про культуру, спинилися на нації, на розумінні національного руху. Аджеж, поперше, борючися політично, владаща верства насамперед прагне пригнітити зріст, винищити національну культуру пригнічуваної національності, асимілювати, злити її з своєю, щоб полегшити експлуатацію та панування, а подруге—«національна» буржуазія, стаючи на боротьбу, береться й за свою клясову національну культуру. А згодом, коли з розвитком капіталізму, з розгортанням антагонізмів між пролетаріатом і буржуазією, коли «національна» буржуазія здає перед владушою свої позиції, тоді одночасно з пе-

^{*)} Ленін, твори, т. XIX, стор. 95.

ребиранням на себе завдань і національного визволення пролетаріят бореться також за будування своєї класової національної культури. Тому то зарідків елементів її ми шукаємо ще за влади буржуазії.

Через все це, коли ми говоримо про минуле української культури, не можна якось відокремлювати її історії від історії класової боротьби на Україні взагалі і, зокрема, від історії українського національного та робітничого руху в цілій Росії та на Україні. Тільки тоді нам стане зрозумілий класовий зміст та завдання української культури в минулому та сучасному, а це є найголовніше.

Та, говорячи нижче про все це, ми не прагнутимемо в однаковій мірі давати начерк стану культури на Україні в усіх її ділянках, зокрема в царині народного господарства,— це надто поширило б межі нашої роботи, між тим повніше про це є в наших підручниках з історії України. Тому ми відносно більше спинятимемося лише на національно-культурному будівництві на Україні в минулому, на головніших ідеологічних чинниках культури, що в історії класової боротьби на Україні взагалі, зокрема в історії українського національного руху, відігравали видатну роль — це мова, література, освіта, мистецтво, наука, побут і т. ін., як і на самій класовій боротьбі взагалі в їх характерних для певного часу й певної класи формах, визначених розвитком продукційних сил.

Нарешті, ще одне питання — навіщо ж треба знати історію української культури? — Цього насамперед вимагає будівництво української пролетарської культури. Говорити справді про минуле української культури — значить до певної міри й певний час говорити про джерела будування української пролетарської культури.

«Пролетарська культура не є та культура, що вискочила невідомо звідки... Пролетарська культура повинна бути закономірним розвитком,— каже Ленін,— тих запасів знання, яких людиність здобула під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства» *). Тобто через закономірний розвиток пролетарську культуру не можна відривати від минулих класових культур. Та, крім того, будуючись,

*) *Ленін*, твори, т. XVII, стор. 317.

виростаючи, розвиваючись, пролетарська культура бере все цінніше з надбань попередніх культур, бере з них (протиставлячи буржуазній культурі) «демократичні та соціалістичні елементи»^{*}). А щоб брати, треба знати, через віщо, що саме, коли та за яких умов надбано. Поки не закінчено ліквідацію капіталістичних елементів у країні, від оскаженілого клясового ворога на фронті культури маємо часом прориви. І тут пролетаріатові треба для успішнішої боротьби з проявами ворожої культури обізнатися з клясовою суттю та ролюю цієї культури в минулому. Пролетаріят завоював собі сучасне й майбутнє, він завойовує й те минуле, що потрібне для завершення соціалістичного будівництва. А це все й підказує потребу обізнатися з минувшиною української культури, виявити історичні передумови, джерела сучасної культури, порівняти, нарешті, її надбання та перспективи з колишньою, зокрема буржуазною культурою на Україні^{**}).

^{*} Гени, твори, т. XIX, стор. 41.

^{**}) В дальшому викладі ми розглядатимемо український історично-культурний процес, ґрунтуючись на таких трьох основних його періодах — феодальному (до пол. XIX ст.), капіталістичному буржуазному та пролетарської революції й соціалістичного будівництва.

ДОСЛОВ'ЯНСЬКІ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ.

Слов'янська людність на Наддніпрянщині живе не ввесь час. За теорією, що має в науці найбільше прихильників, прихід слов'янства на терен України можна датувати VI—VII століттям. А до того на багато століть географічне становище України (шлях з Азії до Європи) перевертало її територію на «битий шлях», яким і сунули різні народи з Азії. Один народ виганяв другий, часом винищував його зовсім, на зміну культури одного народу приходила інша.

Та перебування всіх цих народів на терені України не залишалося без слідів—більше сказати, ми подекуди через ці сліди найкраще довідуємося про самий факт перебування тут певних народів. Правда, є й інші пам'ятки, писані зі сторони, представниками інших народів (греків, арабів). У таких записах часом занотовується ім'я народу, його звичаї, економічне та політичне життя, територія розселенців тощо. Такі, прим., є записи грецького історика Геродота про скитів. Але недивно, коли ці пам'ятки часто суперечать одна одній, передають невірні відомості: автори записів не мали змоги об'їжджати всю територію, детально знайомитися з життям тих чи інших народів, нарешті й вражіння авторів були цілком суб'єктивні, часто навіть не власні, а від когось запозичені. Ось тут і приходиться найбільше на допомогу досліджування речових пам'яток культури різних народів. Городища, кургани, могильники, стації і т. ін., розкидані, як відомо, в чималій кількості по Україні, і ховають в собі культурні сліди перебування різних народів на нашій землі.

Розкопуючи могили тощо, знаходячи в них рештки поховань, наука вивчає вироби тогочасної людини, саму людину—як її було поховано, які були її анатомічні особливості, яка віра була тоді, і взагалі відновлюється перед нами не тільки матеріальна культура певного народу, але навіть і його світ огляд, побут, мистецтво, техніка. Притягши й інші, крім архео-

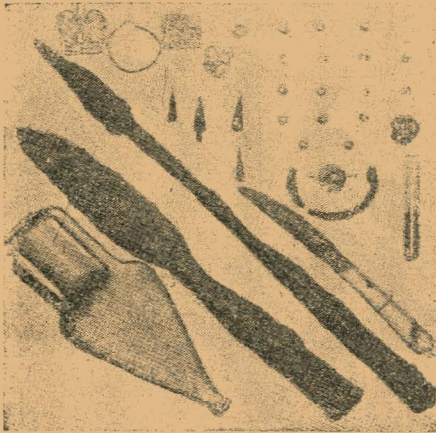
2432360

Державна садиба Української
Англ. Колегіуму
Червоного прапора
Республіканська бібліотека
УРСР, Київська область

логії, науки (геологію, палеонтологію тощо), пам'ятки, здобуті протягом останніх двох століть, дозволяють нам простежити розвиток культур майже всіх тих народів, що побували колись на терені України.

Розкопи по окремих місцях на Україні (Київ, Мезень, Гінці, Кривий Ріг) виявили, що на Україні є сліди найстарішої людської культури—т. зв. ще старого кам'яного віку (палеоліт), коли люди жили з полювання, вживаючи до цього вже таке

Речі скито-сарматської культури
(з курганів).

знаряддя, як кам'яну сокиру без держална. За житла цим людям правили печери чи надбережжя річок. Поволі кам'яні вироби ліпшали, різноманітнішали: крім каменю, людина обробляла кістку, дерево — були вироби мистецькі (вирізування, малюнки).

Згодом поліпшали кам'яні вироби, дійшли до сполучення їх з іншими (з держалном). Культура нового кам'яного віку (неоліту) дійшла до нас у великій силі пам'яток. Цілі майстерні поселення, могильники, городища знаходять тепер часто на

Україні. Добрі вироби з каменю (шліхтовані), орнаментований посуд, приручені тварини, перехід на скотарство та й хліборобство, початки ткацького ремесла, житло роблене (з печер, землянок), поєднання їх у селища — городища, поховання в насипних могилах чи ящиках, скарлюченими чи спаленими,—ось що характеризує культуру цієї доби. Особливо цікаві пам'ятки дійшли до нас з розкопів у м. Трипіллі на кол. Київщині. Дослідження звідти пам'яток навело вчених на думку, що цю трипільську культуру створило якесь населення ще раніш до того, як у Греції розвинулася висока т. зв. Микенська культура. Тобто за якісь 4—6 тисячоліть до нашого часу тут була культура, що її розквіт потім бачимо аж у стародавній Греції...

Наприкінці доби нового кам'яного віку вже зустрічаємо мідяно-бронзові вироби—серпи, ножі, кинджали, посуд, списи і т. ін.—це речові пам'ятки тієї доби. На Поділлі та на Слобожанщині

знаходили мідяні вироби, в Галичині та на Дінці й по інших місцях — чимало бронзових речей, навіть форми ливарні.

Так переходили до доби залізної культури, яку й застали вже слов'яни на Україні. Найраніші на Україні залізні вироби знаходимо на берегах Чорного та Озівсько-го морей (датовано їх ще дохристиянським часом — тисяч за дві з половиною до наших днів). Тут були грецькі колонії. А крім того, пам'ятки залізної культури залишили на Україні скити й сармати, готи (II—IV століття нашої ери) й різні тюркські народи (ще з VI ст. нашої ери).

Власне, з залізної доби ми можемо більш-менш точно встановити вже й назви народів, що жили раніш на Україні. Це — кимерійці, таври, скити, сармати, слов'яни, алани, литовці, готи, гуни, авари; на півдні були ще й греки (тепер розкопують їхнє давнє місто Ольбію, біля Одеси).

Всі ці народи перебували на терені України всього за якесь тисячоліття — від VIII ст. до нашої ери й VIII ст. після.

Грецька культура серед них була найвища, впливала й на інші культури. Та вплив цей досягав лише верхівки народів — їхніх царів тощо, тим часом як решта населення продовжувала

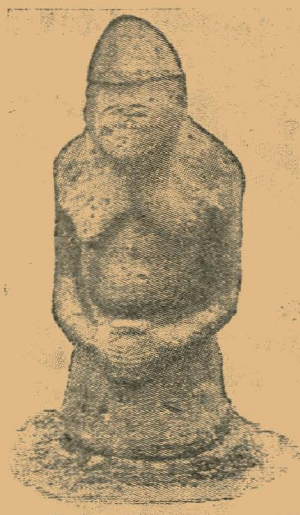

Грецька ваза з малюнками з життя скитів (Чортомлик, Запоріжжя).

жити в умовах первісної культури так щодо техніки, як і світ-огляду. Різні розкопи, знайдені тепер скарби, як от Перещепинський, зі злотов та сріблом, саме

Глечик з Ольбії.

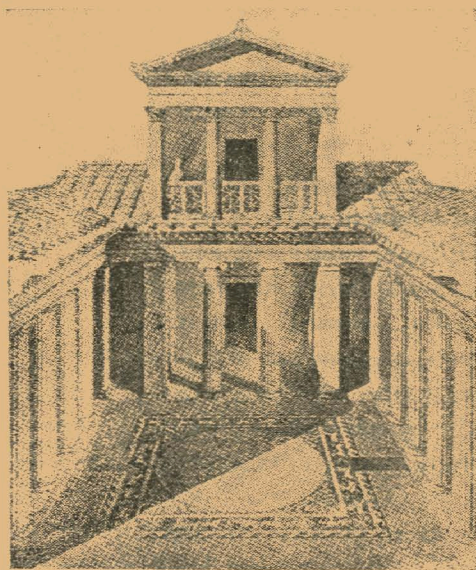
Кам'яна баба.

дозволяють нам встановити смаки, культурні впливи, під якими перебували певні культури панівних верхівок. І, наприклад, цей же Перещепинський скарб (Полтавщина, 1912 рік) відбиває впливи візантійської та перської культу-

ри; але одночасно з цих впливів виділяється й певне типове, що становило класовий стиль культури певної верхівки якихось з варварських народів — у даному разі аварів.

Швидка зміна народів не давала змоги розвиватися їхнім культурам на терені України, і до нас часом доходить дуже небагато слідів цих варварських культур.

Постійними посельцями на Україні від VI—VIII ст. стали слов'яни, що про еволюцію їхньої культури на Україні й буде далі мова. Та й при

Багата будівля в Ольбії (реконструкція).

слов'янах на Україні перебували ще азійські народи, як от печеніги, торки, половці й, нарешті, татари. З їхніх культур, осо-

бливо з татарською, свого часу надніпрянська культура чимало запозичила, до чого, як побачимо далі, були свої історичні передумови та обставини.

СЛОВ'ЯНСЬКА КНЯЗІВСЬКО-ДРУЖИННА ФЕВДАЛЬНА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНІ.

Відокремившись VI ст. від західніх, східні слов'яни продовжували протягом наступних VII — IX ст. розселюватися Дністром та Дніпром. Поділившись на племена, вони вже мали тут досить розвинене землеробство й городництво, скотарство, рибальство та бджільництво; з ремесл знали ганчарство, шкіряництво. Такими були на терені сучасної України племена полян, деревлян, бужан, уличів, тиверців та сіверян. Та дальший розвиток суспільного життя позначився розкладом племінного укладу, появою, розвитком та скупченням у певної частини населення власності, виділенням керівної верхівки в суспільстві, що й прибирала владу до своїх рук, заводила чимраз більший визиск решти людности. З цієї верхівки ставали князі, які при собі мали й військову силу — дружину; разом з «старішими» вони були в племенах «лучшими мужами, іже держать землю», як говорив про них літописець.

Вбрання дружинника.

Появу цього вершка в суспільстві викликали зміни в розвитку продукційних сил, ширення власності на засоби виробництва, зміни в системі господарювання. Людність перейшла на осіле хліборобське життя; сусідство з неспокійним степовим краєм, де були варвари-степовики, також допомагало зміцненню князівсько-дружинної влади. Війни, грабіжництво на перших кроках дали до рук цієї верхівки великі багатства, що зростали

далі при безмежній політичній владі над рештою людности — смердами тощо.

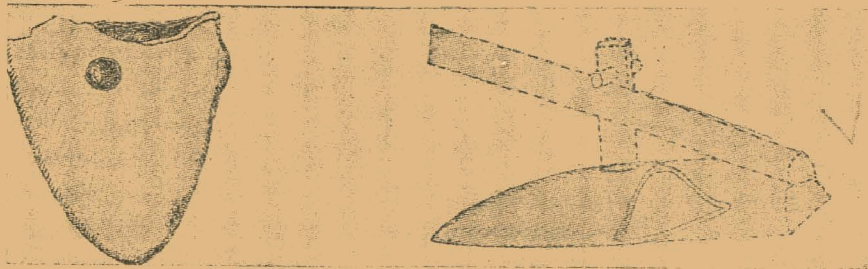
Сприятливі географічні умови вже здавна, ще з VIII ст., втягують наддніпрянські землі в торговельно-обмінні зносини з Візантією, арабами і т. ін. Князі та їхні дружинники й були першими купцями, тим часом як решта людности жила собі цілком натуральним життям, виробляючи всі продукти для свого споживання. Саме київська частина української землі провадила Дніпром жваву торгівлю з греками, арабами і т. ін. Тож ця земля, власне її верхи, взялася до об'єднання круг себе решти земель, щоб поширити терен грабіжницької торгівлі та визиску. Князь Володимир наприкінці X ст. зібрав нарешті слов'янсько-українські розпорошені землі, встановивши скрізь на терені цієї держави владу князівсько-дружинної верстви.

Та до цього часу процес встановлення диктатури князівсько-дружинної, як і сам процес об'єднання земель, відбувався збройним та почасти економічним шляхом. Треба було щільніше зв'язати ці землі та одночасно треба було й владущій верстві клясово усвідомити себе цілком, довести решті пригнобленої людности своє виключне право на панування, культурно підвестися над смердами, закупами, рабами тощо. Хоч і були ще по містах ремісники, купці, та (крім найзаможніших) не належали вони до князівсько-дружинних, боярських верхів, і тому не дивно, коли міщанство за тодішніх селянських розрух бачимо в спілці з смердами.

Та розшарування суспільства на такі класи пішло особливо швидко після X—XI століття, коли степовики (найбільше — половці) майже одрізали торговельний шлях Дніпром на Візантію. Хліборобство — з одного боку, роля військової дружинної верстви, що захищала землю від степовиків, — з другого боку, дуже виростають. Заводиться приватна власність на землю, що скупчується в руках дружини та бояр; одночасно з землею вони скупчують в своїх руках і владу над підлеглою селянською людністю. Сами владарі, поділивши тепер знов землі, встановлюють проміж себе певні підлеглі стосунки, хоч на своїх володіннях залишалися цілком повновладними; саме ж їхнє господарство носило характер замкненого, натурального, що продукувало насамперед на задоволення знов же таки потреб власника, його людей.

Отож і встановлювався лад, що зветься фєвдальним. А цей лад

вперше визначається вже викінченим поділом людности на дві основні класи—владущу та підлеглу. Тож саме владущій февдальній верстві на Україні й потрібна була класова культура, що зміцнювала б класове панування князів та дружини з боярами. І як тільки виявилася перемога цієї верстви, так одразу ж почала вона братися за збудування та опанування своєї класової культури. До цього в молодих слов'янських февдалів знайшлися й спільники.

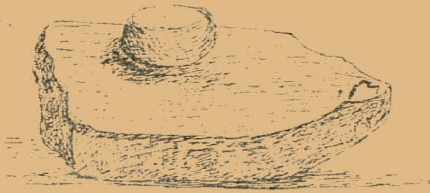

Рало (з розкопів).

Це були сусідні країни, де теж панували февдали, але які мали вже свої розвинені власні культури. Візантія, Хозарія, різні західньо-європейські католицькі та східні мусульманські країни перебували з Руссю в постійному зв'язку, провадячи з нею торгівлю, продаючи їй свої вироби, надсилаючи сюди своїх майстрів, ремісників, купців тощо. Кожна з цих країн прагнула ще більше закріпити ці зв'язки, бо з ними більшали вигоди від торгівлі, на яку можна було монополювати претендувати.

Та все ж з них усіх Візантія мала найбільше впливу: з нею здавна провадили торгівлю, в ній перебували постійно купці з терену України, з нею були договори. І Візантія охоче йшла на те, щоб ще побільшити цей вплив, перетворити Україну на свою провінцію. Коли ж закінчився процес об'єднання двіпрських земель при Володимирі, то та ж Візантія гаряче взялася за поширення тут християнства, за прищеплення своєї культури молодій февдальній країні. І це кінець-кінцем не мало перепон, бо з боку князівсько-дружинної України був потяг до цієї культури. Візантія була їм найвідоміша, високо як на той час культурно розвинена, мала ідеальний з погляду київської дружини та князів лад. Тож не випадково основне культурне запозичення пішло з Візантії.

Та найголовніше, що дала тогочасна візантійська культура февдальній Україні, це було християнство. Сталої однієї віри для всієї молодой країни до того на Україні не було. Кожне плем'я мало свій поганський культ — в ньому й відбивався світогляд того часу. Та, з'єднавши землі племен в одну країну, завівши в ній клясове панування, треба було це все й ідеологічно пов'язати. Ось чому Володимир з феодалами-дружиною, коли досяг влади, робить спробу богів усіх племен звести в один культ. Літопис під 980 роком

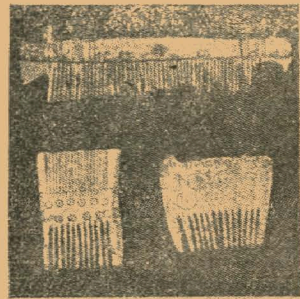

Зернотерка (з розкопів).

говорить, що Володимир «постави кумири на холме... И жряху им, наричуще я богы».

Та надто мало ця віра була пристосована до клясового нового суспільства. Християнство далеко більше відповідало клясовим інтересам февдальної України. Князівсько-дружинна Україна й приймає культуру християнської імператорсько-дворянської Візантії. «Нєсть власти, аще нє от бога», «властем предержажим да повинуйтеся» — це якраз і було те, чого потребувала князівсько-дружинна верства на Україні, коли почала вкоріняти свою владу, зокрема над сільською людністю. Нова віра висвячувала це панування, вимагала від суспільства покори. Цим пояснюється й те завзяття, з яким князі та дружина сами приймали християнство і людність силували до того ж.

Звичайно, далеко не зразу проста людність сприйняла нову віру. Ще й пізніші століття ми маємо вказівки на наявність поганських вірувань серед слов'ян-українців, «что соуть идоол-служителя, иже... молять вилам и огневи». В одній з пам'яток XIV ст. є ще рішучіше свідчення: «но и ноне по оукраинам моляться ему проклятому богу Перуну, и Хорсу, и Мокоши...» Та все ж владуща верства швидко пройнялася цією вірою, а разом з нею зміцнила й свій клясовий світогляд, пройняла нею

Слов'янсько-руські кистяні гребінці (з курганів).

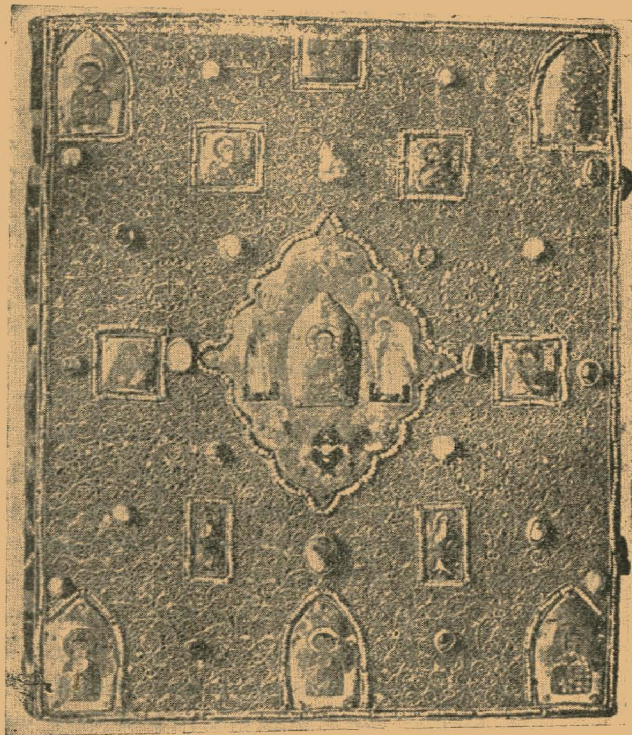
всю свою культуру, пристосовавши зі змінами це християнство до свого розуміння.

Масам же, зокрема на селі, християнство почало прищеплюватися, коли їх було остаточно втягнуено в фєвдальні (кріпосницькі) виробничі відносини.

Греки подбали також і про те, щоб і дальший розвиток цієї культури не йшов без їхнього впливу. Щоб допомогти ширенню християнства, греки складають слов'янську абетку, використавши для цього свої та єврейські літери [Кирило та Методій *]. Подбали навіть про літературну мову для нових фєвдалів — це була церковно-слов'янська мова, що її в цілому церква вживає ще й досі. Дала Візантія й перших учителів, перших з духовництва на Україні.

Отож відтепер і сами князі-дружина на Україні гаряче беруться за будування своєї культури. Заводять школи, пишуть книжки, закладають з них цілі бібліотеки.

«Властители мира сего и человеци, труждающиеся в житейских вещах, прилежно требуют книжного почитания», казав про цю тягу до культури, насамперед до книжки, у XII ст. митро-

Коштовна оправа Мстиславового євангелія
(сина Володимира Мономаха).

*) Було на Україні письмо й до того — це карбове та ще т. зв. «глаголиця». Але їх одкинули, бо з новим письмом, т. зв. кирилицею, легше було для греків поширювати їхню класову культуру. Авторство нового письма приписують грецьким місіонерам Кирилові та Методію.

полит Кирило Туровський. Про декого з цих «власителів» ми маємо досить ясні щодо цього характеристики. Ось, наприклад, що говорить літопис про одного з князів феодалів XI ст. — Ярослава Мудрого: він «любя церковные уставы и книгам прилежати и почитая часто в нощи и в дне; собра писцы многи и прекладаше от грек на словесное письмо, и списаше книги многи, и... насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаем — ученье приемлюще книжное». Такий же інтерес до книги виявляли й інші феодали того часу.

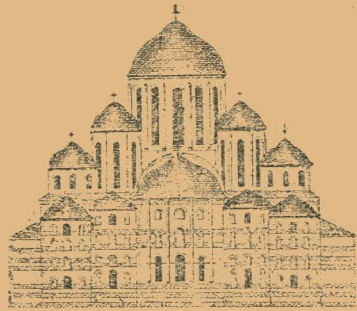
Недивно, коли всю тогочасну князівсько-дружинну культуру було просякнено ідеалістичним духовним, християнським змістом: це ж була культура експлуататорів. Цьому допомагало й те, що і більшість авторів і панівний християнський світогляд ішли від вищого духівництва. В ньому знайшли собі спільника феодали на Україні: монастирі та вище духівництво (єпископи) були на той час теж землевласниками й купцями. То й осередками основними цієї феодалної християнської культури на Україні незабаром стали монастирі: вони мали чималі бібліотеки, школи, численні кадри переписувачів книжок тощо.

А якщо й були недуховні автори, то це ж знов таки були ті ж з князів чи дружини, що мали можливість дістатися до цієї феодалної своєї культури. Та проте й твори цих авторів відповідали цілком класовому християнському світоглядові, хоч і написані були часом не на духовні теми. Такий, прим., був князь Володимир Мономах, що залишив по собі ціле «Поученіє», де підтримує спілку з церквою в справі кращого, успішнішого панування, експлуатації поневолених мас. Такими ж творами були різні повісті, як от: «Об Акире премудром», і, що найвидатніше з цієї феодалної творчості, — це «Слово о полку Ігоревім». Дуже багато було тоді подібної на зміст перекладної літератури.

Та і школа, і книжка були цілком класові, лише для «власителів мира сего»: князі та діти боярські вчилися й мали книжки, ширилися школи, де викладали й грецьку та латинську мови, взагалі заохочували приходити на Україну культурні сили з Греції та Західньої Європи. Змістом, формою (дорога рукописна книга), мовою, далекою від народньої, освіта вся ця була феодална, розрахована виключно на задоволення класових потреб князів, дружини та духівництва. Відповідно до

основ ладу склався й кодекс правний цієї доби — т. зв. «Руська правда», що й фіксувала цілу систему кар на захист інтересів панівних верств.

Такою ж була вся культура на той час взагалі. Тим часом як смерди жили по дерев'яних хатах чи землянках, князі й дружина будують багаті будівлі, тереми. Рoste з мистецтв архітектура — це ж часи замкненого й захищеного господарства. Літопис та інші джерела розповідають нам про «золоті» князівські палаци-тереми, про пишні кам'яні церкви та монастирі. Один, наприклад, князь Ярослав збудував декілька церков, серед них славнозвісний Софійський собор у Києві. Дружина багатії мали теж свої великі кам'яні будинки. Владущі жили в захищених декількома мурами, фортецями високими частинами міста, а решта людности купчалася по околицях міст, часто багнистих, незахищених. Храми та палаци князівські мали оздоблені мозаїкою та фресками стіни, часом мармурові підлоги.

Софійський собор, як він мусів виглядати раніш (Київ).

Мистецькі вироби по містах, зокрема в Києві, дійшли чималого вдосконалення. Відбиваючи різні впливи — перський, арабський і, найбільше, візантійський, різні прикраси мають багато золота, срібла, численні щодо форми; сама зброя февдальна удосконалюється технічно та багатшає на смак і оздоблення. Владущі верстви в ці оздоби (з дорогого каміння, металю) фактично вкладали свої награвовані багатства, що від цього набували ще більшої ціни. Взагалі художня промисловість набула свого порівняно високого розвитку в Київській Русі, служачи виключно інтересам владущих февдальних верств, допомагаючи їм відмежуватися від решти людности, краще панувати над нею.

Проходить це мистецтво й у побут цих верств: князі та бояри утворюють для себе окремий одяг, дуже багатий, красивий (з золотої й срібної парчі, чудовими шапками, головними прикрасами, сережками, обручками, намистом тощо). У книгах теж робили малюнки — це мініатюри, що часто містили портрети власників, князів, їхніх родин.

Щоб задовольняти всі ці культурні потреби, князі й дружина, визискуючи людність, дбали про розвиток у себе реместв, про науку своїх майстрів у закордонних. І справді, незабаром у Києві вже було чимало тубільних майстрів-малярів, архітектів, ювелірів, різьбарів; були навіть цілі майстерні різних виробів. Та все це служило лише обмеженій верхівці з князів, бояр та духівництва, почасти ще багатого купецтва.

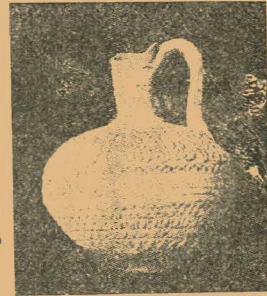
Так само й техніка, торгівля, взагалі все господарство було поставлено на службу цій верстві. Здобувна промисловість (мисливство, рибальство, бортництво), зокрема в Галичині — соляні промисли, скотарство, городництво, садівництво, вже досить розвинені були в тогочасній Україні, хоч основою господарства було рільництво. Була й обробна промисловість, хоч і не дуже розвинена: ганчарство, теслярство, виробництво тканин, металевих та скляних виробів, ковальство, нарешті, роблення грошей на тогочасній Україні. Все становило власність феодалів, хоч технікою було невисоке, а перебувало на рівні продукційности споживчого натурального господарства феодала, що речами розкошу користувався головню довозними, а решту для себе діставав вдома.

Самий обмін, торгівля, був так міновий, натуральний, як і грошовий: арабські та візантійські монети, що їх знаходимо в чималій кількості в скарбах, говорять про відносну постійність і розміри тогочасної торгівлі владущих верств. Не дивно, коли на той час розвиненою була лише зовнішня торгівля, а внутрішня була дуже незначна: лишки в чималій кількості з своїх великих господарств мали й збували за кордон лише феодали, людність же у себе живилася з того, що мала. Невільники, хутра, віск, мед і інша сировина — ось що йшло за кордон на продаж, ось за віщо князі та дружина діставали дорогу зброю, вина, одержу й т. ін. цінні вироби. Торговельні шляхи: «грецький» — Дніпром, до Криму й Царгороду, «залозний» — на Дін, «солоний» — до Галичини — служили цій зовнішній торгівлі. Торгуючи та одночасно грабуючи, — так провадили цей обмін князі та дружина. Для цієї торгівлі була й своя грошова система — маємо монети князів ще X—XII ст.; та, крім литих круглих монет, були ще карбовані з срібла гривні в півфунта вагою. Звичайна річ, що ці гроші так само було розраховано кінець-кінцем на виключне обслуговування владущих верств.

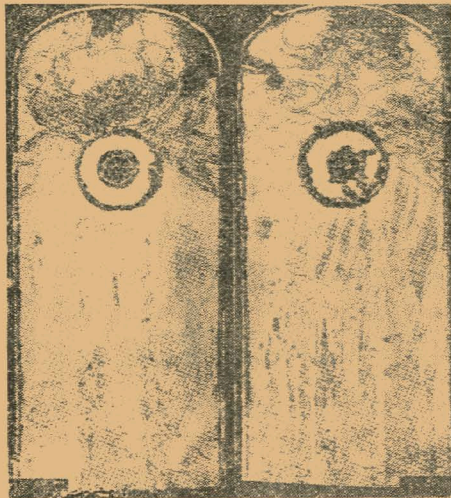
Тут бачимо, таким чином, в усьому панування клясової февдальної культури, побудову всього суспільного життя в інтересах і на службі лише февдалам. Недивно, що далека, неприступна була ця культура для мас, зокрема сільських.

Більше того сказати — лише негативно впливала вона на ці маси: згадати при цьому ширення християнства й клясові завдання його на Україні, що якраз і було найголовнішою спадщиною февдальної культури. А що культура ця була чужа цілком масам, що вона їм була незрозуміла, далека, — це довела найкраще татарщина, доводили ще до цього численні повстання людности.

В половині XIII ст. на руські князівства в Східній Європі, зокрема днірські, напали татари. Почасти навіть за допомогою поневоленої частини суспільства, насамперед вигнанців, утікачів слов'ян-степовиків, татари перемогли й підвернули всі

Татарський гличек (XIII—XIV ст.).

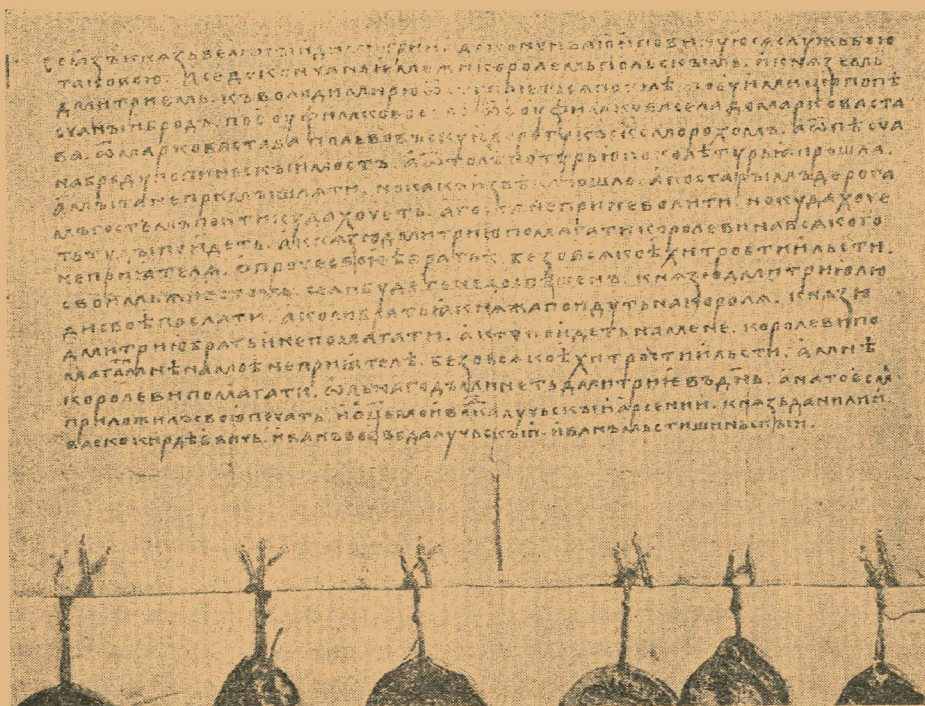

Знаки влади татарських урядовців часів нашестя.

руські князівства під свою зверхність. Князів, бояр, часто вище духівництво на Україні татари забивали, винищували, грабували. Хоч перепало й простому людови, та більше випадково. Спасаячися від загибелі, февдальна верхівка з більшости українських земель на Наддніпрянській Україні повтікала, а з нею разом пішла слідом і та їх освіченість, культурність. На місці колишніх князівств, як от Київського, Переяславського та ін., утворилися автономні громади, що розвивали в себе торгівлю, ремісництво, заввизуючи торговельні зносини з закордоном. До Києва приходили купці з Польщі, Австрії, Візантії, Генуї, Венеції, Фравції. Тобто і політичне і культурне життя не спинилося

на Наддніпрянщині, коли вона перейшла під владу татар, а навпаки — влада ця визволила людину на якийсь час з-під феодалного тягара, дала змогу мирно розвиватись, запозичаючи при цьому (найперше в ремествах) досягнення східньої татарсько-монгольської культури.

Та феодалний лад не на всій Україні було знищено при татарах: північна (Чернігівщина) й особливо західня частина української землі з князівствами Галицьким та Волинським за-

Перемирна грамота 1366 р. (князів Любарта й Казіміра).

лишилися при старому ладі. Тут продовжували панувати князі, бояри та духівництво, визнаючи владу татар. І коли з кінця XIII ст. Золота Орда татарська почала розпадатися на дрібніші самостійні орди, галицько-волинські феодали завертали знов під себе вільні землі безкняжих громад.

Отож і осередком, де ще цвіла далі феодална культура на Україні, було на який час Галицько-Волинське князівство.

Близькість до культурного Заходу Європи, наявність багатих міст, торгівля та солоні промисли зміцнювали владу февдалів у цих князівствах, а разом росла й їхня класова культура.

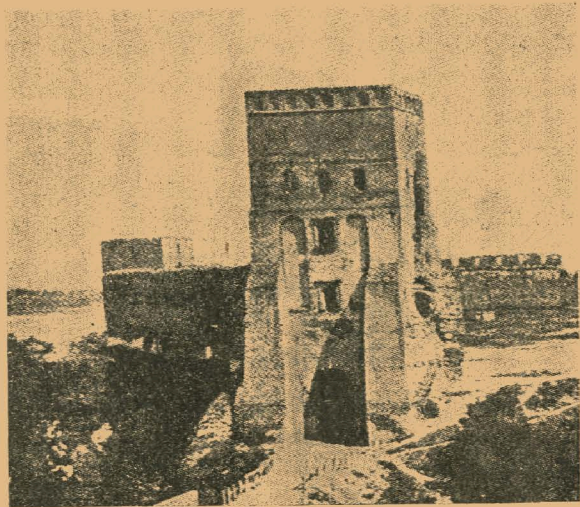
Та коли згодом, з XIV — XV ст., українські землі разом з білоруськими переходять до складу Литовсько-руського князівства, а далі Польщі, ця февдальна культура зазнає чималих змін у подальшому своєму розвитку: чи то вона зливається, просто замінюється сильнішою, теж февдально-шляхетською-польсько-католицькою

культурою, чи якийсь час ще залишається панською руською, православною. Вплив польської культури найраніш позначився в Галичині: після боротьби XIV — XV ст. край було спустошено, знесилено і, зрештою, населивши в чималій мірі польським панством, просто влило до складу Польщі, відколи й запанувала тут польська февдально-шляхетська культура.

Февдально-руська культура, коли Наддніпрянщина влилася до складу малокультурного Литовського князівства, швидко набула панівного значення в цій молодій февдальній країні. Февдали Литви охоче засвоювали культуру руських февдалів, у такий спосіб (крім військової й економічної боротьби) борючися з наступом на Литву февдальної Польщі та її культури й поширюючи одночасно територію князівства на схід та південь.

Швидко в Литовсько-руській державі запанувала поміж панством українсько-білоруська літературна мова, письмо, віра, звичаї. Це на той час склалася пісня —

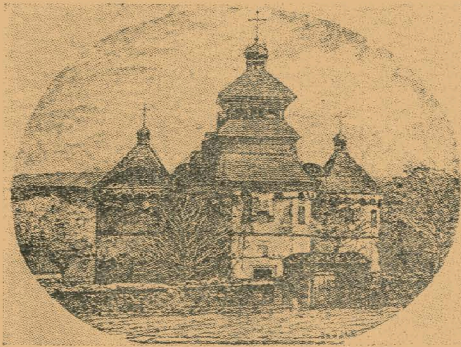
«Польська квітнет ладіною,
Литва квітнет русчиною,
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш».

Замок кн. Любарта (м. Луцьке).

Багато джерел свідчать про цю перевагу культурного впливу українсько-білоруських феодалів у Литовській державі. В новому правному шляхетському кодексі XVI ст., т. зв. «Литовському статуті», маємо, прим., таке зауваження щодо мови: «А писар земски маєт по руску литерами и словы рускими всі листы, выписы и поэвы писати, а не иным языком и словы».

Тривав цей вплив, навіть сприяв подальшому розвієві колишньої феодалної князівсько-дружинної культури, ще й у XVI ст.,

Церква на Поділлі, збудована шляхтичами XV ст. (Сутківці).

коли Польща, нарешті, злилася з Литвою. І тільки тоді, коли виразно виступили нові сили проти феодалного визиску шляхетського на Україні, українсько-білоруські феодали для зміцнення своїх класових позицій кидають свою дотеперішню культуру, в нетрах якої виростає нова, що набирає іншого класового змісту, і прилучаються до шляхетської польської культури, міняючи при цьому православну віру, дотеперішнє письмо,

мову та літературу на католицьку латинську, польську.

Цю зміну, що змела ранній феодалний етап у розвитку класової культури та одночасно викликала до життя перші ростки нової класової культури, призвів зріст торговельного капіталу в Європі, зокрема в Польщі та на Україні. А зріст цей, через революцію 1648 р., розчистив шляхи для дальшого розвитку економічного та культурного життя на Україні. Протягом XV—XVII ст. йшла боротьба за це розчищення шляхів, творилася вже українська нація. Різні сили, залежно від соціально-економічних обставин, брали провідну участь в цій боротьбі — спочатку міщанство (на Зах. Україні), пізніш козацтво (на Сх. Україні). Використовували вони в боротьбі за свої класові інтереси обурення визискуваних мас та одночасно, як за класову зброю, взяли за будування елементів української національної культури. Взавши надбання попередньої культури українських феодалів (письмо, віру тощо), міщанство

та козацтво з духівництвом, що становило культурний місток до попередньої феодалної культури, творили свою клясову культуру. За її допомогою досягли вони перемоги, змінили свою диктатуру після цього. Отож, від часу боротьби за перемогу революції 1648 року на Україні формується українська нація й елементи нової української національної культури.

ЗАРІДКИ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ І ПІДГОТУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1648 р. НА УКРАЇНІ.

І в феодалному суспільстві ще здавна, як ми вже згадували, снували міста, торгівля, були й свої ремісники-майстри. Київ, Львів і цілий ряд міст досягли часом чималого розвитку. Ось, прим., про місто Володимир на початку XIII ст. угорський король казав, що «не изобретох (не бачив) такий град ни в немецких странах». Князі-феодали дбали заселювати свої міста: «нача призвати прохожи..., идаху день и во день и у нощи, и мастера всяции... и бе жизнь, и наполниша дворы». Міста були часткою феодалного господарства і, як воно, своєю чергою, являли суму замкнених організацій (цехи).

Та згодом цей переважно ремісничий замкнений характер міста почали губити: виростав далі торговельний капітал, зв'язаний з мануфактурним, крупнішим за ремісниче, виробництвом, а з другого боку — через розвиток торговельного капіталу в Західній Європі та через обставини деякі (голод, війни й неурооди там) феодали в Польщі сами беруться за торгівлю насамперед збіжжям з своїх маєтків, фільварків. Починається ще з XV ст. й особливо в XVI ст. жорстока боротьба за ринок та ремесло між шляхетським фільварковим господарством та містами. Боротьба ця була аж надто нерівна: міський торговельний капітал взагалі не мав такої сприятливої кон'юнктури, як шляхетське господарство; до того ж міста вже не являли собою чогось одноманітного, одностайно організованого. Міська буржуазія вже різко ділилася за своєю заможністю, і буржуазна найзаможніша верхівка часто за привілеї для себе зрікалася інтересів міста в цілому. Але при всьому тому нерівність боротьби виходила й з неоднакових політичних прав: аджеж в країні було встановлено диктатуру шляхти і решта людности юридично й фактично була майже цілком безправна.

За таких то умов шляхта відбирала колись надані містам привілеї (майдебурзьке право тощо), між тим раніш під їхнім захистом розвивалося в нетрах феодалного суспільства міське господарство і тепер же знесилювався та винищувався в масі міський конкурентний торговельний капітал.

Та хоч з часом руйнувався замкнений уклад міст, їхнє господарство, все ж росла нова міська буржуазія — з купців-підприємців по містах, які наживалися на банкрутуванні дрібних виробників і з якими шляхті при всій її силі було важко боротися, а часом без яких і обійтися було важко (комісіонери). Цілий ряд міст, як от Львів, Кам'янець, Острог та інші, продовжували — чи то в особі окремих купців-підприємців, скупщиків, чи то через кооперований в об'єднаннях (братствах тощо) дрібний капітал — перебувати в торговельних зносинах з низкою інших країн, не зважаючи на всі труднощі, перешкоди з боку шляхетської диктатури.

Та таке становище висувало руба питання про дальше існування, про майбутні шляхи розвитку торговельного капіталу в країні: для одних хоч би вижити, а для інших потреба успішного розгортання діяльності. Це спонукувало міщанство на запеклу боротьбу за повалення шляхетської диктатури. Нерівні сили в цій боротьбі, здавалося, засуджували на неуспіх її кінець. Та з кінця XVI — початку XVII ст. боротьба розгортається з новою силою, бо до лав борців стали поневолені маси Східної України на чолі з козацтвом.

Цих нових ворогів викликала до життя сама ж шляхта, втягнувши своє фільваркове господарство в коло світового, зацікавлена при цьому в найбільшому видобуванні різного збіжжя з свого фільварку. При тогочасній техніці рільництва цього можна було досягти лише поширенням земельної площі, більшим визиском робітних рук. Звідціля пішло збезземелення селянства й остаточне закріплення його праці за панством — шляхтою. «Кметь і вся його земля наша єсть», — так ухвалила, нарешті, шляхта в XVI ст.

Тікаючи від визиску шляхтичів-кріпосників на вільні наддніпрянські степи, «показачившись», як тоді казали, втікачі-селяни тут незабаром розгортали чималу господарчу діяльність, часом доходили чималої заможности. Та рука шляхти польсько-руської

ліставала й тут цих утікачів, шукаючи вільних земель та робітних рук, щоб ще далі розгорнути панське господарство.

Тож з одного боку поневолені маси протестували проти шляхетського визиску взагалі, за звільнення дрібного виробника села та міста від фєвдальної експлуатації, а з другого боку — заможніша частина селянства та козацтва виступала насамперед за забезпечення свого існування та розвитку знов і собі в фєвдальну верству. Так на Україні наростала революція, готувалися сили до виступу проти диктатури польсько-руської шляхти. Виступи почалися, а тим часом зформувалася провідна сила мас у цій боротьбі, — це козацтво. Отже, під його проводом об'єдналися в рішучій боротьбі — покріпачені маси Наддніпрянської України, міщанство та православне духівництво. З кінця XVI ст. починаються повстання козацько-селянські, що чимраз набирають більших розмірів, все більше використовуючи рухи, обурення широких мас. І хоч якийсь час шляхта успішно боролася з повстаннями, самий факт їхнього дальшого збільшення говорив про наближення неминучої перемоги революції. Нарешті, хвиля революційного виступу селянських мас в 1648 р. змела з Наддніпрянщини дотеперішню шляхетську диктатуру.

Та боротьба ця точилася, і повинна була точитися, не лише такою соціально-політичною лівією. Щоб мати більше сили перемогти, провідні верстви в цій революції — міщанство, духівництво та козацтво — повинні були взятися за ідеологічне підготування себе й мас до боротьби, повинні були класовій шляхетській культурі протиставити свою.

Насамперед боротьба ця прибрала форми боротьби за віру православну, проти унії та католицизму. Останнє було основою всієї фєвдально-кріпосницької шляхетської культури в Польщі, воно поділяло диктатуру шляхти, цілком обґрунтовуючи класове її панування. Тож, виступаючи проти шляхетської диктатури треба було виступати проти католицизму та унії, протиставляючи їм віру поневолених — місцеву, православну. На ґрунті цієї віри й будувалося в той же час молоду культуру. Перші наростки цієї культури, скерованої спочатку проти католицького ополчення, бачимо в літературі та мові.

Ці ж потреби підготування до революції викликали й появу на Україні в цей час друкарства. Року 1574 друкар Іван Федоров коштом дрібних міщан — «вєдних малых, неславних» — видрукував

у Львові першу друковану книгу на Україні — «Апостол». Торговельна буржуазія, широко письменна на той час, не задовольнялася з дорогої, малопритувної рукописної книги; до того ж підготування до революції спонукували прискорити ідеологічне озброєння суспільства. Тому то міська українська буржуазія так береться за друкарство. Друкарські витвори швидко розповсюджуються на Україні, а сама техніка друку далі розвивається. Західня Україна з Правобережжям, де міщанство було найрозвиненіше, де через це спочатку був ідейний центр боротьби, ідеологічної мобілізації, швидко вкривається цілою мережею друкарень. Львів, Острог, Луцьке, Житомир, Тульчин і інш. — ось пункти, де повиростали перші друкарні. Переглядаючи імена власників-друкарів, ми помітимо тут лише окремих підприємців-міщан, братства міщанські та духівництво.

За умов того часу друкарні були тими осередками, круг яких купчилися найкультурніші сили, де закладалися цілі академічні вогнища, школи, колегіуми. Такою була, наприклад, Острозька академія.

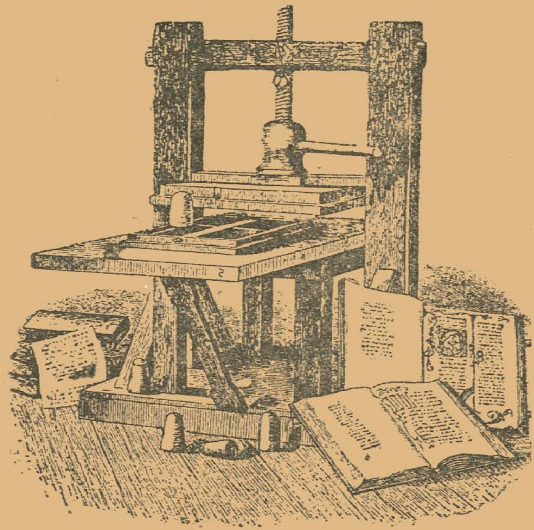
Та до того, як говорити далі про цю культуру, треба ще звернути увагу на одну особливість її розвитку. Поперше, вона взяла в основному мову, письмо, релігійний зміст від попередньої фєвдальної культури на Україні. Подруге, на перших кроках свого розвитку ця культура розвивалася в нетрах старої фєвдальної магнатсько-шляхетської культури на Україні, доки українська шляхта так перед лицем спільного з польською шляхтою ворога, як і прагнучи зрівнятися з останньою в правах, не тільки не католичиться, не польщиться, а навіть прагне якийсь час разом з литовською шляхтою відстояти свої автономні класові права. Мало якийсь час, очевидно, значення і бажання українського панства приєднанням до протипольського руху залишитися на чолі його, щоб стримати його сили, скерувати в бік своїх інтересів.

Досить нагадати при цьому велику діяльність острозького князя Костянтина в XVI ст., що сприяв розвиткові друкарства на Україні, скупчив був біля себе кращі наукові та письменницькі сили того часу, видав першу українсько-слов'янську біблію і т. д. Такою ж була княгиня Регіна Вишневецька і т. д. Таким був магнат Ходкевич*), що ще 1569 р. в руському єван-

*) Білоруський.

гелії свого видання запевняв: «Я також и вперед працы и на-
кладу моего жаловати не буду и другия книги церквам и людям
божим... друкувати дам». В 1570-х р.р. другий український пан
навчав синів у тестаменті (Вас. Загоровський), «абы писма
своєго руского и мовенья рускими словы не забачили». Видатним
прихильником українсько-панської культури в II половині XVI ст.
був князь О. Сангушко. В пол. XVI ст. на дуже близькій до на-
родньої мови української видано перекладне Пересопницьке
євангеліє (наклад кн. Заславської).

Шляхта, особливо дрі-
бніша, ще до II половини
XVI ст. залишалася не
спольщеною, культурно
далеко відсталішою вза-
галі від польської шлях-
ти, що переживала добу
гуманізму. Ось, прим.,
соймик київської шляхти
ще 1571 року просив у
короля, «абы листы сей-
мовые, универсалы, кон-
стытуцей и кожда спра-
ва... не иншими літерами
и словы одно рускими
литерами и єзиком... пи-
саны и выдаваны были,
кгдаж з младости ин-
шого писма отцове наши
учити нас не давали, одно
своєго прироженого руского,
и школы теж польское в
Киеве немаш... листы...
писаные польскими літе-
рами, з мешанием латынских
слов, вырозумети не можем...».

Друкарський вартат перших часів
книгодруку.

Та перед лицем спільного ворога — міської буржуазії, селян-
ства й козацтва — клясові інтереси перемогли і віру і мову.
Унії 1569 та 1596 р. оформили цей процес попольщення ук-
раїнської шляхти, одночасно й процес ліквідації залишків фе-
вдальної державности на Україні.

Вже сини фєвдалів—до того видатних прихильників своєї сло-
в'янсько - української мови, православної віри, швидко відійшли
від цієї батьківської культури і, напр., діти Острозького, Вишне-

вещької були завзятими католиками, попольщилися й спільно з польською шляхтою прагнули задушити революцію, підтримати свою дужчу клясову католицьку шляхетську польську культуру. «Хто здержався б, хто не заплакав би, — говорить про це одно видання (В. Тяпинський)... бачачи у таких великих княжат... в такім давніше здібнім, ученім народі руськім таке занедбання свого славного язика... Ані його вчать, ані шкіл ніде не мають, а через те мусять звертатися до книжок польських і інших».

Справа дальшого розвитку елементів української національної культури переходила виключно до рук провідних у революції верств — міщанства та козацтва. Під їхньою зверхністю (головно-міщанства) складалася на той час українська нація та її молода культура. І з кінця XVI ст. остання служить виключно справі підготування революції поневолених мас на Україні, рішучіш виступає на боротьбу проти феодалної польської культури, «як плохий а голий за збройного рицаря воєвати» (Смотрицький).

Це виявилось насамперед у мові. Якщо біблію князя Острозького видано церковно-слов'янською мовою, якщо ще р. 1616 в «Євангелії Учительному» доводиться перевагу цієї мови над простою народньою, над «языком простым, подлейшим и простейшим», то незабаром пізніше, вже категорично, як от у «Тріоді» 1627 р., доводиться потребу створити нову літературну мову, що зв'язала б рух з широкими масами «неучившихся словесного язика глубокоразумного». Жваво беруться за створення своєрідної на той час української літературної мови (ще слов'янсько-української).

Ще з XII—XIV в. в мові українських пам'яток ми зустрічаємо одміни, властиві й пізнішій українській мові, а в XVI ст. процес творення національної мови пішов уже так далеко, що в тогочасній літературі на Україні знаходимо чимало забарвлень з нашої мови. У відомому в Європі на той час творі «Байки Бітная» є такі слова, як от — «пригода», «рада», «шкода», «казали» «упевнити» і т. ін. Це свідчить, що процес творення нації української йшов з великою потужністю, швидкими темпами. Важливий чинник при формуванні нації, мова українська складалася в народніх масах і майже одночасно насичувала літературну молоду мову, для якої за основу ще брали стару слов'янську.

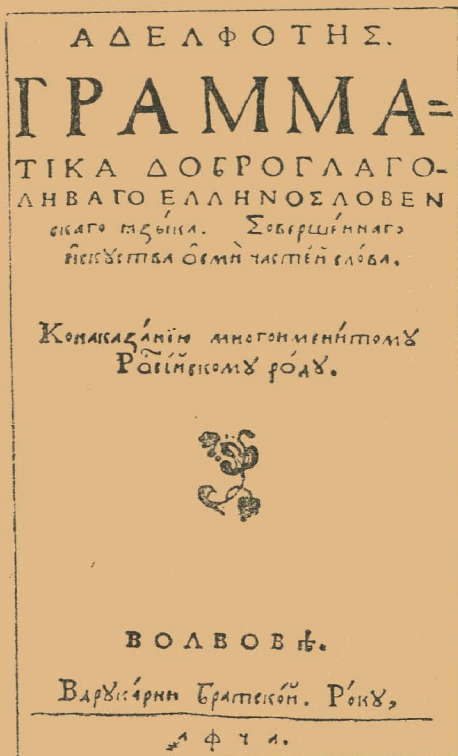
Починають звертати увагу на вивчення самої народньої мови,

минулого народу. 1627 року виходить перший словник української мови Памви Беринди. Ще до того (1596 р.) у Лавріна Зизанія маємо спробу скласти теж словника мови слов'янсько-української, першої граматики словенської. Року 1619 вийшла граматика Мелетія Смотрицького, що з неї потім користувалися майже двох століть ще й у Московській державі. Отож, в царині української мови під цей час було зроблено дуже багато для закладання елементів майбутньої національної культури української. Ця мова на другу чверть XVII ст. набуває широкого вжитку: у перекладах, віршах, полемічних писаннях цього часу чимало вживають нової мови літературної; виходять перші спроби історії країни — «Сінопсис» Інокентія Гізеля року 1674, чи ще раніш — «Хроніка» Ф. Сафоновича.

Треба сказати, що тогочасні реформаційні рухи в Європі відображені були й на Україні, де почали перекладати релігійні твори «на посполиту мову», почали ширитися секти (соцініянці та інш.). Тільки ґрунту для цього руху не було такого, як на Заході, де класову боротьбу прикривали вимогою реформи католицької церкви.

Видавали, борючися з польською культурою, з католицизмом, унією, книжки й польською мовою, грецькою, а згодом і латинською.

Братства міщанські мали при собі цілі бібліотеки. Продовжували закладатися книгозбірні по нових школах, церквах та монастирях (Києво-Печерська Лавра, Києво-Могилянська Академія тощо). Окремі культурні діячі мали й власні бібліотеки —

Граматика 1591 р. (Львівська
 братська школа).

приміром, київський митрополит першої половини XVII ст. Петро Могила мав бібліотеку з 2.300 томів.

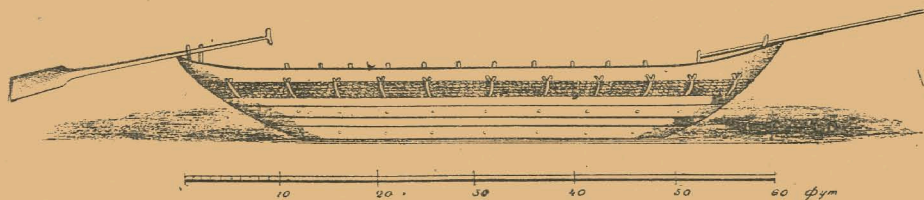
Змістом своїм уся література до половини XVII ст. загалом була така: 1) чисто церковна, духовна—різні богословські трактати, казання, житія—важливий розділ, якщо взяти на увагу релігійне оформлення тогочасної підготовної боротьби до революції 1648 р.; 2) полемічна література, головним чином зв'язана з боротьбою православія з унією; 3) віршовані, драматичні твори; 4) суто наукові (історичні, мовознавчі праці тощо, що виходили часом декількома виданнями).

Протест проти гніту февдально-шляхетської диктатури знаходив часом різкий прояв у творах дореволюційної доби. Ось Іван Вишенський кінця XVI—початку XVII писав таке на февдалів: «Бідні піддані день і ніч на вас працюють і мучаться, а ви, виссавши їх кров, силу й працю..., зробивши їх голими, ви з їх поту набиваєте повні мішки грошей..., а ті бідолаги шеляга, за що соли купити, не мають». Отож, виразний протест проти февдально-кріпосницького режиму виявляли на перших кроках елементи української національної культури. Та пізніш замовкли ці протести, коли керівна роля в революції перейшла до землевласницького козацько-старшинського шару.

Як в літературі, передреволюційний рух позначився й у царині освіти. Братства закладали при собі школи; були вже вищі школи, що виростали в наукові центри, як от колегіум у Києві, що виріс у Києво-Могилянську Академію. В цій Академії скупчилися були чималі як на той час наукові сили; тут цвіла схоластична наука, підготовлялися нові кадри педагогів, духівництва тощо. Неспроста з цього часу Московська держава охоче закликала до себе культурні сили з України, «зизящных в учении грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философии». Цей освітній рух особливо поширився напередодні та під час революції на Наддніпрянщині—тут саме й утворився тип мандрівного вчителя-дяка, що, ходячи з села в село, навчав людей грамоти.

В якій мірі була висока освіченість того часу на Україні, можна бачити з свідчення одного мандрівника, що проїздив (за часів Хмельницького) 1653 р. Україною (грецький дякон Павло Алепський). Він каже так про український нарід (очевидно, головню про представників заможних верств, серед яких вештався

наш свідок), що вони «люди вчені... гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії... По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за малим винятком, письменні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних... Всі діти вміють читати, навіть сироти... А в Києві є сила дуже добрих козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, щоб зняти правдиві портрети». Хоч як без сумніву перебільшив у своїх спостереженнях цей свідок, все ж в його словах маємо ствердження факту великого культурного піднесення в добу революції 1648 р.

Запорізька чайка.

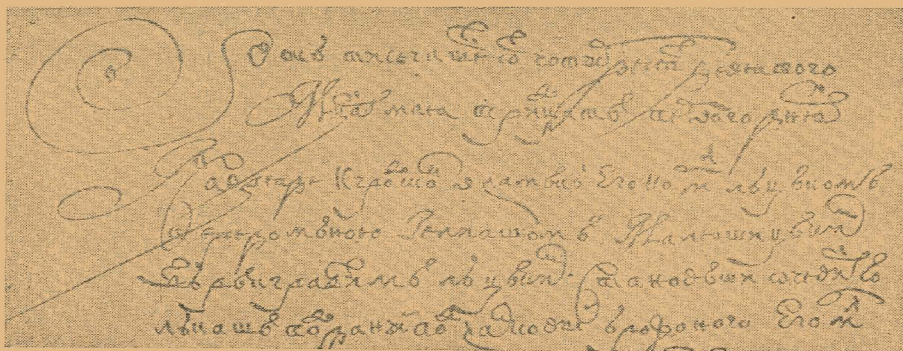
Недивно, коли книжка на той час мала велике ширення; видавали книжки братства, монастирі, духівництво, школи й поодинокі видавці. Львівські видання знаходили собі збут і на Наддніпрянщині. Київські книжки доходили й на Закарпатську Україну.

Тож провідні верстви в революції — міщанство, духівництво та козацтво — дбають, готуючися до революції, збудувати свою культуру, опанувати її, при кожній нагоді відвойовуючи від Польщі право на дальший її розвиток. Відомо, що Запорізька Січ взяла була тоді своєрідне шефство над усією культурною роботою в Києві, вписавшись членами-братчиками в Київське братство. Скориставшись з перемоги, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний дістає від польського уряду згоду на право культурної автономії (виявивши з боку верхівки зречення від боротьби).

Цей зріст молоді культури, що розбуркувала свідомість провідних верств у боротьбі та протиставила себе шляхетській католицькій культурі, швидко викликав репресії з боку шляхти та католицтва, зокрема єзуїтства.

Заборона шкіл, конфіскація книжок і т. інш. утиски аж до вбивств включно — все це сипалося на діячів цього культурного руху.

Та як не можна було спинити наростання самої революції, так само не можна було припинити ідеологічне підготування її — розвиток елементів молоді культури. Надійшла революція 1648 року. Февдально-кріпосницьку диктатуру польської шляхти було знищено, на більшій частині української землі — на Наддніпрянщині; колишня заможна верхівка козацтва швидко відновила февдальні відносини і тут знов встановилася кріпосницька диктатура нового українського панства. Від цього часу були вже цілком інші умови для розвитку культури на Україні. Та разом з цим відтепер вона виявляє цілком своє класове обличчя. Той, хто переміг у революції, хто використав цю революцію майже виключно для себе, той ставить виключно

Волинське старе письмо (Лудьке—1649 р.).

собі на службу культуру на Україні. Перемогла тоді кріпосницька козацько-старшинська верства, тож про її культуру й буде мова далі.

КРІПОСНИЦЬКА КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА КУЛЬТУРА.

Революцію 1648 р. підняли й польську шляхту вигнали по-неволені маси. Та не вони скористалися з перемоги. Швидко, чи не на другий же день революції, верхівка козацько-старшинська виявила, що вона дбає лише за свої інтереси, що, нарешті, вона хоче посісти спорожніле місце польських кріпосників-февдалів. У довгій боротьбі по цьому опір мас було зломлено, перемогу закріпила за собою козацька старшина, духівництво та почасти заможніше міщанство, діставши допомогу від дворянської

Московської держави. З останньою 1654 року козацька старшина пішла на угоду, аби тільки не поступитися клясовим пануванням на Україні.

Колишні заможні козаки-землевласники стають тепер старшинами, тримають в своїх руках владу. Та влада політична потрібна була новим владарям насамперед, щоб зміцнити свої економічні й соціальні позиції в тогочасній Україні. Йшов знов процес утворення февдальної землевласницької кляси на Україні. Козацька старшина та вище духівництво й монастирі з першого ж року беруться за нагромадження багатств у своїх руках; спорожнілі та вивласнені під час революції маєтки й землі швидко перейшли до рук панівної верхівки козацько-старшинської. Та на цих землях вже часто сиділи нові поселенці—селяни чи бідніші козаки. Тож, підводячи, поширюючи економічну базу свого панування, козацько-старшинські землевласники швидко починають збезземлювати та знов закріпачувати людність посполиту, що й стала за робітну силу новим панам на Україні.

Цей процес повернення мас у ярмо тривав майже ціле століття XVII.—XVIII, і за допомогою московського дворянства, хоч як боролася маса, перемога залишилася на боці нових панів. Ці пани колись походили теж здебільшого з утікачів-селян, з колишніх панських кріпаків. Та, перемігши, ставши сами кріпосниками панамі-власниками, вони швидко забувають про це своє «сіре» минуле й підсилено доводять, що вони зовсім інша з походження та положення верства. Тут треба було відокремитися не тільки економічно від мас, треба було й цими масами якнайдоцільніш керувати, щоб більше їх визискувати, успішніш провадити нагромадження капіталу в себе. Отож перед панівною землевласницькою верствою на Україні постала гостра потреба, як чергове завдання, високо розвинути свою клясову культуру, культурою виділитися від решти суспільства, навчитися найкраще його визискувати та разом з тим привчити поспільство собі до покори.

Той культурний рух на гетьманській Україні, що почався з другої половини XVII ст., якраз і виконував ці завдання. Православне вище духівництво було вірним спільником до революції, таким же клясовим спільником залишалося воно для козацько-старшинської верстви й далі. Це ж духівництво, взагалі культурніше та економічно міцніше, взяло й тепер на себе ролю

керівника культурного будівництва в гетьманській Україні. Економічно воно стояло на одних позиціях, що й старшина.

Формально визнаючи владу й за козаками, старшина по суті дбала найбільше за культуру для себе, а для козаків залишалося, як побачимо далі, фактично те, що мали вони з освіти ще до революції.

Всю другу половину XVII і першу половину XVIII ст. триває боротьба старшини за зміцнення своєї диктатури; та одночасно з цим, як невідільну частину цієї боротьби, старшина висуває піклування, обстоювання сприятливих умов для розвитку свого культурного будівництва. Про це думають в найвідповідальніші хвилини боротьби. Недивно, коли, закладаючи різні договори, де обумовлювалися автономія чи незалежність козацько-старшинської України, владаща верства зосібна застерігає там своє право на культурний розвиток. При цьому треба сказати, що, особливо в XVII ст., старшина й духівництво дбають за розвиток своєї культури, як за підставу своєї автономности, одстоюючи право самостійного й вільного розвою цієї культури проти намагань колонізації чи русифікації. Гетьманщина козацько-старшинська не могла існувати без своєї культури клясової. Отож, поки козацька старшина для свого панування одстоювала автономію Гетьманщини, доти дбала вона й за свою культуру на Україні.

Ось в Галяцьких пактах, що їх уклав 1658 року гетьман Іван Виговський з Польщею, обумовлюючи цілий ряд прав української старшини в новім Руськім князівстві, окремо згадано про право культурного будівництва. «Колегіюми, школи та друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися й друкувати різні книжки».

В царській грамоті 1685 року окремо забезпечувалося право друкувати книжки на Україні. «Печатание книг... невозбранно имети».

Ці застереження, як побачимо нижче з перших спроб московського уряду боротись з культурою на Україні, так само були потрібні, як потрібні були старшині договори, що конче гарантували б автономію Гетьманщини: перші ж замахы на автономію призводили до замахів на дальший культурний розвиток.

Відстоювала це право на свою культуру старшина й у цілому ряді інших пактів.

Тут можна було б, виходячи з історії автономії Гетьманщини, поділити історію її культури на два періоди — один розквіту й другий занепаду. Перший можна кінчити гетьмануванням Івана Мазепи, почасті й за Апостола, другий — кінцем XVIII ст., ліквідацією Гетьманщини взагалі. Та такий поділ у дальшому нашому огляді ми не запроваджуватимемо, щоб не поширювати дуже меж начерку в цілому.

Погляньмо ж, якою в окремих ділянках була ця козацько-старшинська культура.

Насамперед звернули увагу на освіту, на школи. Ми могли б поділити їхню систему на школу вищу й нижчу. Нижчу, елементарну освіту діставали по стаціонарних та пересувних школах мандрівних дяків - вчителів, бурсаків. Тогочасна навчальна література обмежувалася псалтирями, букварями, що їх слов'янсько-українською мовою видавали на Україні. По цих школах вчилися діти старшинські перед тим, як перейти до вищої школи, і козацькі діти, для яких на цьому освіта й кінчалася. Діти рядового міщанства та духівництва теж училися по цих школах. Навчання грамоти та закону божого й рахунку — це була вся наука шкільна. Решта людности, зокрема селянство, все менше мало спроможности вчити своїх дітей. І що успішніш розвивався процес закріпачення селянства, тим ширшала темрява на селі.

Та згодом і старшина має змогу не користуватися закладами нижчої освіти, наймаючи для своїх дітей репетиторів з студентів тощо. Тож і існувала нижча школа головно лише для козацтва. Навчали там мовою, близькою до рідної, майже цілком коштом самих козаків, то й вважалося тоді справу нижчої освіти фактично за діло приватне, недержавне. Школа й шкільки виконували цілком своє завдання — вони виховували козацтво,

Київська Академія та студенти
(з гравюри XVIII ст.).

як окрему верству, а мова й часткові відомості з історії народу викликали увагу у вихованців про деяку національну відокремленість, як «людей малороссийской породы».

Недивно, коли, поперше, ця нижча козацька освіта розповсюджена була на Гетьманщині, де було козацтво; подруге, що вона проіснувала довше, аніж освітня система краю в цілому — аж до першої чверти XIX ст.; потретє, коли цих шкіл була чимала кількість. Заможність, економічна незалежність козацтва дозволяла йому досить легко утримувати ці школи.

Типи Гетьманщини. Полковник
(XVIII ст.)

Перепис 1740 — 48 р.р. в семи полках Гетьманщини виявив 866 шкіл на 1094 осел.; пізніше в 60-х р. в одному Чернігівському полку було 143 школи в 142 селах. В 1768 р. на терені Південної Чернігівщини було 134 школи, на Лівобережжі р. 1740 було 866 шк. Вирахували, що одна школа припадала тут на 745 душ неселення, тобто цифра, далеко вища за ту, яку виводять пізніше для XIX ст. 1732 р. на Слобожанщині було 129 шкіл. Взагалі відомості, що до нас дійшли, говорять, що майже не було жодного села без школи. На Запоріжжі школи були при кожній церкві.

Хоч які примітивні були ці всі школи (дані про них звичайно точні не були), вони відіграли свою роль в будіванні низової козацько-старшинської культури на Україні.

Інакше було з вищою освітою. Колегіуми й сама Києво-Могилянська Академія комплектувалися з синів духовництва та старшини в XVII ст. і початку XVIII. Саме на цей час припадає розквіт цієї школи, тобто одночасно з розвитком тоді всієї старшинської культури. Зрозуміло тоді, через вищу в цей період старшина так піклувалася за цю Академію. Гетьман Апостол 1728 р. вважав Академію «всему обществу нашему благопотребною, где мало-

росийские сыны в науках свободных имеют наставление» *). Та згодом міняється й саме настановлення цих вищих шкіл. Якщо раніш старшина здобувала тут свою освіту, підготовлялася в ній до посідання керівних позицій в суспільному житті, то пізніш все більше на ці школи покладалося підготувляти духівництво; студенти-недоуки з неї йшли в учителі тощо. Рукопис 1768 р. говорить, що «особливо в Малороссии толикое число учигельных священников из оной Академии произошло, что все полковие города епархии Киевской безужно оными снабжени; да и прочие малые города и местечка едва не все тако ж и некоторые дутшие села таковыми ж людми с успехом, в наставлении и просвещении простого народа трудящимися, довольствуются».

В Академії вчилося в XVIII ст. понад 1.000 студентів, між якими були й з інших країв люди. Ще цар Петро 1698 р. наказував «в обучение хотя бы послать 10 человек в Киев в школы». Відомо, що й М. Ломоносов учився в Києві. Та це вже була пора занепаду колегіумів та Академії. Наука по цих закладах, побудованих за зразком єзуїтських колегіумів, була схолястична. Тут викладали такі дисципліни, як от—богословіє, граматику, риторику, філософію, мови й т. ін., що й зв'язували ці школи з фєвдальною духовною культурою світу взагалі, хоч за дореволуційного часу висували й гасла боротьби з фєвдалізмом. І немає нічого дивного в цьому. Аджеж нова землевласницька старшинська павівна верства швидко відновила кріпосницьку систему господарювання, тобто фєвдальні виробничі відносини з привла-

Типи Гетьманщини. Сотник
(XVIII ст.).

*) Року 1737, прим., в Академії вже було старшинських дітей 25, козачих 84, міщанських 73 та селянських 39.

сненням примусової праці залишилися й надалі, тільки тепер вони дістали форму кріпацьких. Через це то й культура старшинська залишалася побудованою, як і польська тогочасна, на февдальному духовному світогляді. Це ж передбачало можливість широких запозичень у февдальній культурі на Заході, зокрема, в тій же Польщі. Та це не значить, що рівень науки у вищій школі на Україні XVIII ст. відповідав тогочасному західньо-европейському: тоді як на Заході наука йшла вперед, ширилася, на кріпацькій Україні вона замикалася щодалі більше в коло релігійних питань і поза них майже не виходила.

Подорожі наукові за кордон почалися вже в XVI ст. До Парижу, Лондону, Праги, Гданську, Риму й ін. місьць їздили з України старшина та духівництво діставати науку. Відомі діячі та вчені, як от М. Смотрицький, Петро Могила, Інокентій Гізель, Теофан Прокопович та багато інш., запозичили свою науку з Заходу, підтримували з ним зв'язок, хоч згодом у XVIII ст. напрямок науки та освіти на Україні був далеко відсталіший, аніж на Заході. Ще й при Катерині II (1765 р.) з Академії Київської вислали 14 студентів, «дабы в университетах Оксфордском и Кембриджском... высших обучаться могли наук и восточных языков, не включая богословие». Останнє застереження багато важило, бо в Москві констатували, що з освічених українців були часто «опасные претолковники эллинского, славянского и польского диалектов».

Вища школа на Україні була вже державна, діставала утримання на себе й студентів від держави. Колегіями були по таких містах: Чернігів, Харків, Переяслав. За доби розквіту цієї культури вища школа позначилася досягненнями, виправдуючи своє клясове призначення в козацько-старшинській культурі: цілий ряд її вихованців (Мелетій Смотрицький, Теофан Прокопович, Дмитро Ростовський, Стефан Яворський і ін.) були визнаними науковими та державними діячами того часу. Звідси закликали на роботу до Москви, часом навіть примусово. «В славенско-латинских московских школах мало учителей, а по учению философии весьма никого нет... И по его великого государя указу велено способных ко учению персон... отправить к Москве».

Окремі науки, як богословіє, філософія тощо, й особливо філологія, теорія словесности, дали зразки творів високої як на

той час якості: приміром, згадати роботу Мелетія Смотрицького з мови — його першу граматику; теорія віршів на Україні (тонізація) так само вплинула й на руську літературу того часу і т. ін. Тут вивчали мови грецької, латинської та єврейської, вихованці знали й інші мови, як от польську. Друкарні були одночасно видавцями вищих шкіл, їхньої продукції.

Таке становище було за першого періоду в історії старшинської культури, коли гетьмани й старшини стежили за розвитком шкіл, підтримували їх матеріально, сами часом будучи їх вихованцями. Пізніше, з другого періоду в історії старшинської культури, змінюється соціальний склад учнів, мінялося настановлення шкіл, опдала й увага до них, і вони хиріли, поки їх не реформували за системою російських шкіл.

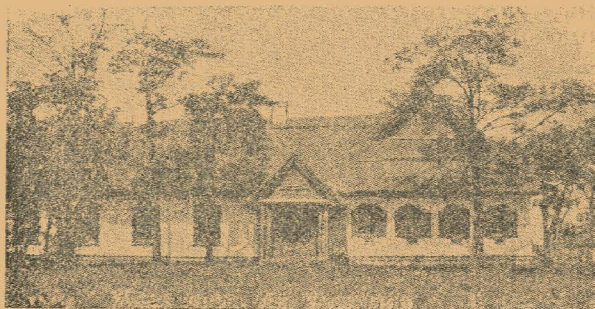
Ми вже згадували тут про ролю друкарень в шкільнім житті: вони видавали підручники для нижчих шкіл, праці, твори працівників вищих шкіл. Після революції друкарні досягли нечуваного доти розквіту економічного та технічного. Класовий потяг до своєї культури немислимий був без друкованого слова. Воно в розвитку культури козацько-старшинської відіграло видатну ролю. Найявність панівної класової бази в друкарстві на Україні XVII—XVIII ст. визначила різні шляхи розвитку західно-українських та наддніпрянських друкарень: тоді як перші далі не розвиваються, другі зростають.

На Гетьманщині друкарень було небагато, але вони були економічно міцні, технічно високі й з великою продукційністю. Тоді маємо при монастирях друкарні в Києві, Новгород-

Типи Гетьманщини. Мішанка
(XVIII ст.).

Сіверському та Чернігові. Почали для них виробляти свій папір, будувати спеціальні приміщення, дбати за кваліфікацію майстрів, виписуючи спочатку з-за кордону робітників та посилаючи туди вивчати друкарську штуку. Тогочасне друкарство Гетьманщини дійшло чималих досягнень: вживали декілька шрифтів, добре було поставлене художнє оформлення, мали свої словолітні, що ще в кінці XVIII ст. діставали замовлення з Росії. Видавали книжки мовами — слов'янсько-руською, церковно-

Хата полк. Гн. Гагагана (1721 р.).

слов'янською, польською, грецькою та латинською. Тираж книжок доходив часом 3.000 прим., розміри інколи сягали й декількох томів. Ціна на книжки була різна та яка б низька вона не була (букварі тощо), вона залишалася неприступ-

ною для широких мас. Друкарні служили інтересам козацько-старшинської верстви. Та й друкарство пережвло, як і вся культура клясова, період розвитку, почавши після Мазепи занепадати, хоч все ще продовжувало стояти досить високо своєю технікою. Неспроста видання з України знаходили собі збут далеко за межами її.

Школи, найбільше вищі, монастирі, поодинокі особи з духівництва та старшини мали чималі збірки видань — своїх, дарованих чи купованих. Київська Академія мала бібліотеку з 10.000 томів. Теофан Прокопович мав власну збірку з 4.000 томів. Гетьман К. Розумовський мав велику бібліотеку, що складалася з книжок рукописних та друкованих, українсько-слов'янських, руських та чужомовних. Інші гетьмани, як і все панство-старшина, чимало витрачали на комплектування своїх бібліотек, підносячи ними свою культурність. Книжка становила взагалі велику цінність — її дарили в урочистих випадках, одписували за заповітом, у спадщину і т. ін. Це говорить, якого значення надавала старшина книжці, що й зовнішністю і змістом цілком

відповідала класовим інтересам та завданням друкованого слова на той час взагалі.

Тепер здебільшого на Гетьманщині це була: 1) церковно-службова, богословська література, 2) віршовані твори, 3) наукова література — філософсько-богословська і т. ін. Немає вже тепер будь-якої критики ладу в цій літературі; навпаки, як то у творі Іоанікія Голятовського «Ключ разумения» (1665 р.), автор за посполитими визнає тільки обов'язок працювати на панство й духівництво. Соціально-літературний зміст видань, як бачимо, цілком було пристосовано на службу панівній верстві. Тільки в цісні виливала покріпачувана людність протест проти ладу, визиску та в повстаннях...

Поодинокую і в науці, незлігта з тогочасною панівною культурою, стоїть філософія зубожілого козацтва, знедолених має взагалі—нашого славнозвісного вченого XVIII ст. старчика Григорія Сковороди...

Розвивалося певний час і мистецтво та ті ремесла, що з ним були зв'язані. Ми вже говорили, що художнє оформлення друкованих видань стояло порівняно високо: графіка згодом досягла на Україні чималого розвитку і у XVIII ст. був уже ряд відомих майстрів-різчиків на міді, як от Інокентій Щирський та інш. Золотарство, різьбарство, килимарство, ткацтво й т. ін. ремесла виникли й розвивалися, задовольняючи своїми виробами смак молодого панства, прихильного до всього високоцінного. Багаті пани заводили у себе оркестри, хори (гр. К. Розумовський), виписували чужоземні меблі, одіж, питва тощо, прагнучи дорівнятися, як тільки можна, до чужоземного дворянства, до його культури.

Та особливого розвитку з мистецтв досягла архітектура. Козацько-старшинська культура, власне за перший період її, утворила була навіть власний стиль, пристосувавши до смаку стар-

Григорій Сковорода.

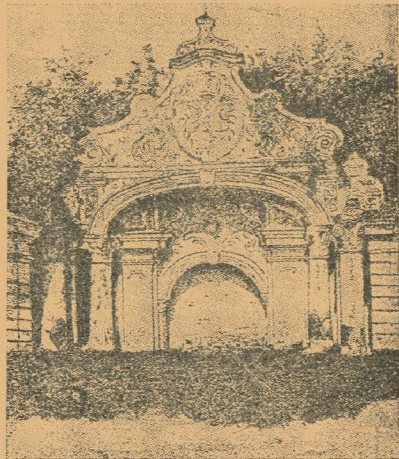
шини західньо-європейське барокко; пізніш стиль рококо та ампір вже сприймали без перетворення, та це вже був період занепаду старшинської культури. З першого періоду до нас дійшли такі видатні зразки будівного мистецтва, як, напр., митрополичі покої та чимало церков — св. Миколая в Києві, вознесення в Переяславі і багато інших, збудовані гетьманом Іваном Мазепою. Будували власні майстри, але їх творчість було підкорено старшим культурним впливам, запозиченням. Та вже в другий період занепаду цього мистецтва ми спостерігаємо просте копіювання закордонних зразків, зокрема французького мистецтва. Палац гр. К. Розумовського у Батурині, дзвіниця й ін. будівлі Києво-Печерської Лаври та Софії тощо були вже збудовані здебільшого відомими закордонними майстрами (Растреллі й ін.) без жодної домішки місцевого стилю.

А стиль такий був і навіть розвивався, доходячи високого розвитку, — його плекали смаки низового козацтва та міщанства. Церковні та монастирські спорудження спочатку виключно дерев'яні, а згодом і кам'яні будувало козацтво та міщанство власними майстрами, удосконалюючи широко поширений народній стиль. В основу його поклали колишнє народнє мистецтво, смак, а демократичність, близькість козацько-міщанських верств до народу та далеко більша обмеженість в коштах порівняно з старшинсько-панським будівництвом обумовлювали простоту й економію в смаку. Запорізька церква Покрови, збудована кошовим Калнишевським, Покровський монастир у Харкові і є якраз зразки демократичного напрямку в архітектурі. Правда, Покровська церква не в повній мірі репрезентує козацький масовий смак мистецький: поруч з утворенням осередку крайової класової автономії на Запоріжжі, січова старшина виявляє тенденцію до дальшого розвитку свого класового мистецтва, тим часом як це вже був період занепаду козацько-старшинської культури на Гетьманщині. Перебуваючи в більшій ізольованості культурній та політично-економічній щодо Московської держави, аніж Гетьманщина, борючись за свою відокремленість, Січ та її панство, зокрема, силкувалися також дбати й за розвиток своєї культури.

Школа, книжки, науки, мистецтво старшинської Гетьманщини й Слобожанщини, як ми згадували, швидко не задовольняли вже культурний попит нового панства. Розвиток еконо-

мічного та політичного життя, його темпи вимагали від старшини ще й інших засобів, щоб піднести свою культуру. Таким засобом були поїздки за кордон на науку (одночасно як і поїздки комерційного характеру). Ми дуже рано застаємо серед діячів на Гетьманщині осіб, що до своєї політичної діяльності навчалися в Польщі й Західній Європі, Голандії, Німеччині, Італії тощо. Серед гетьманів, починаючи з Хмельницького, серед учасників актів чималої політичної ваги, як от Гадяцької унії тощо, знаходимо ми чимало діячів, що дістали освіту за кордоном, підтримували й далі зв'язок з західньо-європейським ученим світом. Старшина часто знає чужі мови, виявляє чималу в цілому культурність. Та це знов таки можна констатувати для першого періоду зросту культури. Другий же, період занепаду, позначився підняттям під вплив дворянської руської культури, злиттям з нею і, ставши на цей своєрідний «буксир», культурність старшини в цілому була за другий період нижча, аніж за перший. Аджеж руська і тим більше західньо-європейська дворянська культура була приступна лише найзаможнішій верхівці; решта користувалася з підупалих своїх шкіл чи згодом з нижчої та середньої руської школи. Немає чого казати, що низам, зокрема селянству, нова культура була чужа й неприступна. Руїничий вплив московської дворянсько-буржуазної окупації безперечно, таким чином, негативно вплинув на загальний рівень та темп культурного розвитку, затримавши завершення формування української нації.

Наш огляд був би неповним, коли б ми не торкнулися ще державного ладу та побуту Гетьманщини й стану її техніки: аджеж саме тут сприймали для розвитку наслідки культурних надбань старшини, кінцець-кінцем здійснюючи завдання клясової культури в цілому — посилити позиції клясового панування (насамперед економічні). Державний лад за Гетьманщини цілком

Митрополіча брама в Києві
(початок XVIII ст.).

відповідав клясовим завданням панівної верстви. Диктатура козацько-старшинська міцно трималася на органах влади, побудованої в чималій мірі подібно до шляхетського устрою в Литві та Польщі. Виборний гетьман, генеральна старшина при ньому, як «виконавчий комітет» старшини, старшинські ради — з'їзди, як орган конституційний, законодавчо-контрольний, полковий та сотенний адміністраційний поділ з владою в руках тієї ж старшини, з правом самоуправління для козацьких громад і

Запорізька церква в Самарі
(1773—9 р.).

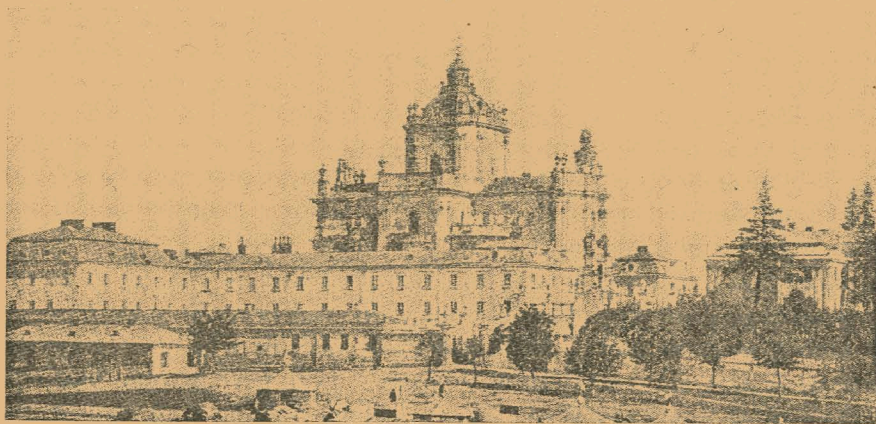
почасти для міщанських—такий був державний устрій Гетьманщини. Шляхетське право, за Литовським статутом, за «правами, по которим судится малоросійський народ», оформляло козацько-старшинську диктатуру в країні.

Все це при величезних багатствах, скуцчуваних в руках нового панства в наслідок посиленого визиску, пограбовання мас, торгівлі з закордоном, з найнятим військом (часом і не з українців, щоб певніше) забезпечувало клясове панування старшини на Україні. Звичайно ж, що ділити це панування з кимсь

добровільно старшина не хотіла, відстоюючи в усякий спосіб свою автономію насамперед перед запозіханнями на Україну московського капіталу. Боротьба ця тяглася від часу Б. Хмельницького й до Мазени, після якого старшина, за обіцянку зберегти соціальні та економічні позиції в складі Російської імперії, все менше боронить вже свій автономний лад, і нарешті,— Катерина II злила остаточно Україну з Росією. «Известно,—писав у XVIII ст. нащадок укр. старшини в творі «История руссов»,—прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название Руси от нас к ним переняли. Но мы теперь у них, как притча во языцех».

І в побуті ми помічаємо ці два періоди, що й в усій культурі в цілому. За перший період старшина має свій, «національ-

ний» так би мовити, побут: свою станову одежу, вбрання, житло, їжу, меблі, зброю. Описи майна гетьм. Самойловича, П. Полуботка, Сем. Палія та інших старшин називають силу рушників, гаютованих шовком, сріблом, золотом сорочок, шапок, луб'я для стріл, в оксамиті, золоті та сріблі, взагалі цілі скрині всякого дорогоцінного добра. Все це нагарбання було високої цінности, з чималими запозиченнями від східнього татарського, турецького, польського шляхетського побуту.

Собор Юри у Львові.

Шиті золотом киреї, шовкові, оксамитові, теж шиті золотом, камінням, жупани, удосконалені місцеві страви, більше розмірами та багатше вбранням житло і т. ін. — ось те все, що з понашіваними гербами, зміненими прізвищами, відокремлювало українське панство від пригноблених ним українських мас. Не те в другий період: все частіш російське офіцерське вбрання, жіноче на закордонний манір чи просто придбане за кордоном, завиті перуки і часом руська мова й французька, закордонні меблі, страви, часто виготовлювані чужоземцями-кухарями, старі закордонні вина. Замість колишніх великих сільських хат — кам'яні будинки, часто цілі палаци з льокаями, виїзди каретами з гайдюками, одягненими теж по-чужому, закордонна ж чи до того стилю подібна мебля й т. ін. — ось до чого, як до ідеалу, прагне дійти й іде українське панство — старшина в XVIII ст., за другий період своєї культури.

Та, як говорили ми вже й вище, від цього сама то культурність не те що має, але й самої старшини, не зросла, а навіть занепала: надто невисока культура була в дворянській тогочасній Росії, щоб, приставши до неї, можна було рости далі. Та навіть був потрібний старшині той самостійний ріст культурний, коли «буксир» дворянської Росії й без того забезпечував клясове панування...

Вище духівництво, цей старшина в рясі, жило звичайно так, як і старшина без ряс. Панство залишалося православним, трималося спілки з духівництвом. Тільки останнє з більшою неохотою пристало на злиття з Московською церквою, бо загубило при цьому чимало доходу й багатства.

Міщанство, козацтво та нижче духівництво більше зберігали елементи своєї національно-культурної відокремленості у побуті — і конкуренція з російським купцем, і відсутність інших перспектив від злиття з Росією, крім загрози закріпачення, намагання залишити дрібно-виробничу самостійність, нарешті, неспроможність просто вганятися за панством, — все це сприяло збереженню рис попереднього народнього побуту, хоч відміненого, звичайно, незалежним, некріпацьким та заможнішим життям, запозиченням від старшини, згодом дрібного дворянства. Та остання була теж дуже нестала станова група — їй також загрожувала від заможної старшини небезпека зубожіння чи то навіть і закріпачення.

Тільки простий люд сільський, оті всі зобов'язані відбувати «послушність» старшині, тільки вони не те, що не поліпшували свого побуту, а навіть заганились у все більші злидні, темряву.

Ой, наші жупани поносили пани,
Сами ми пропали;
Ой, наші рушніці
У пана в світлиці,
Сами ми в темниці,

так оспівує народня пісня цей процес культурного збагачення панства шляхом експропріяції народніх мас.

Панство залишалося православним, дбаючи за безумовне визнання цієї віри всім загальним поспільством. Протестантство й інші релігії поширювалися на Україні тільки в першій половині XVII ст., коли їх протиставили тому ж таки католицтву. Аджеж тепер остаточно православ'є стало державною релігією на Гетьманщині,

будучи серйозним знаряддям у руках панівної класи. Та, не зважаючи на все, віра ця ще й у XVIII ст. досить поверхово була прищепилася до народу. Чимало залишалося в нього поганських звичаїв, обрядів, навіть шлюб продовжували відбувати попоганському: одруження в народі вважалося за законне не тоді, коли повинчаються в церкві, а після того, як справлять весілля, що не завжди відбувалися в один день.

Відбилися та своєю чергою стимулювалися в своєму розвитку ці всі культурні зміни й на техніці господарства: хліборобство йде вперед, запановує трипільля; як і на Заході, з'являються мануфактури, промислові заклади. Все більше звертається уваги на організацію господарства панського — узаконюється панщина й згодом росте на дні. Стан хлібного ринку був не зовсім задовільний, ростуть переробні заклади, як гуральні, млини. Підготовлявся перехід цілком на остаточно відновлену кріпосницьку систему господарювання, що й сталося з кінця XVIII ст.

Типи Гетьманщини.
Селянин.

Ось такий процес культурного життя переживала Гетьманщина. Закінчився він, як уже й говорилося вище, занепадом культури панівних верств на Україні в XVIII ст., навіть їх русифікацією. До такого кінця призвів розвиток історичного процесу руського та українського. Річ у тому, що від XVII ст. московський торговельний капітал вже потребував шляху до Чорного моря й виявляв бажання скористатися з ринків на цьому шляху, дістати чергову порцію нагромадження для дальшого свого розвитку *). Тобто, на Україну й звертає свою увагу московський уряд, виконавець волі руських дворян та купців. Кволість української старшини під загрозою позбутися панування (через опір і наступ з боку мас) змусила нове панство на Україні шукати спільника, допомоги в дворянській Москві. Це й призвело до злуки Гетьманщини з Московською державою (1654 р.).

Остання швидко почала вживати заходів до того, щоб цілком оволодіти Україною. Військова сила на Україні, привілеї москов-

*) В процесі творення великої міжнаціональної держави.

ським купцям, заборони й утиски розвиткові тубільного капіталу на Україні — ось чого вживає московський уряд з половини XVII ст., чи не на другий день після Переяславської угоди. Такий напрямок московської політики не відповідав звичайно інтересам автономної старшини, що відстоювала автономність для себе, щоб краще та більше визискувати маси.

І зрозуміло, що старшина боролася, відстоювала свою автономність, починаючи вже з того ж Богдана Хмельницького, що підготовляв розрив з Москвою й злуку з іншою країною. Ці спроби тривали аж до Мазепи, поки, нарешті, старшина не пересвідчилася, що вибитися з-під царської Росії не вдається, а навпаки—ризикувала в цій боротьбі позбутися всього, бо, виступаючи проти Росії, вона залишалася віч-на-віч сама без підтримки проти погнобленого поспільства. Поборсавшись, старшина пішла, нарешті, на згоду: знищено було автономію Гетьманщини, Січ, всі ці землі влили до складу Росії, як її провінції, губернії.

Ось два згадані вище періоди в історії культури Гетьманщини якраз і визначаються періодами в боротьбі за старшинську державність: тоді, коли старшина зрікається цієї державности й переходить цілком «под сень» царату, прилучається до російського дворянства, тоді не було чого залишати на розквіт свою колишню культуру.

Хоч коли політичні обставини склалися в Росії часом так, що треба було кинути надію чи заспокоїти старшину, і їй давали знов дещо з старих прав, зокрема відновляли гетьманат, старшинська верства починала цікавитися своєю культурою, на якийсь час дбати про її розвиток. Так, 1763 року останній гетьман Кирило Розумовський подав Катерині проєкти, щоб з Київської Академії зробити університет з чотирма факультетами; крім того, в гетьманській столиці в Батурині проєктував ще один університет з трьох факультетів. В Катерининській Комісії «Нового Уложения» українські шляхетські депутати домагалися, щоб закласти на Україні університети, бо ті школи, що були, «к большому просвещению разума и к получению других нужных... наук суть недостаточны». Просили навіть відкрити університет у Переяславі.

Та ці домагання були нездійсними — вони протирічили інтересам Росії на Україні, їх, нарешті, не підтримувало вже дуже й саме українське панство. Ця культура тільки б гальмувала

злиття старшини з дворянством, та й не давала вона вже нічого старшині, у якої в основному тепер пішло підсилене опанування культури дворянської руської.

До того ж треба сказати, що й Москва, щоб здійснити свою ціль — окупувати цілком Україну, бачила шкodu від розвитку й навіть наявності цієї іншої, крім її руської дворянської, культури. Катерина II, касуючи гетьманат і ліквідуючи взагалі автономію Гетьманщини, давала тверду директиву своїм генералам, «чтобы век и имя гетманов исчезло, не только б персона какая была произведена в оное достоинство». Всякі натяки про автономію про культурну відокремленість Катерина розглядала, як «развратное мнение, по которому поставляют себя народом, от здешнего совсем отличным». «Единая, неделимая Россия» була немислима, доки не злилося б все «в едином русском море».

Та активну боротьбу з старшинською культурою на Україні уряд розпочав пізніше, коли почув у собі силу рішучіш боротися за окупування України. Недовго довелося чекати на це — московський торговельний капітал швидко виростав. Уже 1686 р. московська цензура прийшла на Україну, відколи церкву українську було підпорядковано московському патріярхові. Отож і зосередилася боротьба з культурою насамперед на боротьбі з друкованим словом на Україні — не з змістом, власне, його, а з формою, з мовою. Року 1686 патріярх, тодішній найвищий цензор, наказує Лаврській друкарні, що мала найбільше друкарсько-видавниче та книготорговельне підприємство, «впредь.. книги.. первее к нам, святейшему патриарху, объявити..., а не объявля... отнюдь бы вам не дерзать таковых книг... печатати, да не казни церковней, запрещением, яко преслушницы подпадаете».

Лавра все ж не припиняла своєї видавничої діяльності, від якої діставала величезні прибутки, не маючи тоді фактично конкурентів на Україні. Того ж року (1686) Лавра збиралася друкувати псалтир — поширений на чой час підручник, і тут виразно видавці відстоювали український книжний ринок, спосилаючися на національну відмінність. «Усумневаемся како zde, в малой России, печатати? Ибо аще по-московскому, то не обыкоша сии людие тако читати и не имуть куповати». А останнє значило найбільше для Лаври, бо, як скаржилася вона пізніше патріярхові, «Прожиток весь братии и служебником пища и одежда и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг».

Указом 1686 р. заводилося попередню цензуру для всіх книжок, видаваних на Україні; така цензура безперечно гальмувала дуже розвиток видавничої справи на Україні. Та одверто російський царат висловив свої домагання за Петра Великого. Саме тоді зазнали державницькі намагання старшини найбільшого удару, від цього ж часу ведеться початок рішучого наступу на автономію Гетьманщини, зокрема на її культурний розвиток. Указ 1720 р. наказував «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оные книги... для совершенного согласия с великороссийскими.. справливать прежде печати с теми великороссийскими печатми, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было».

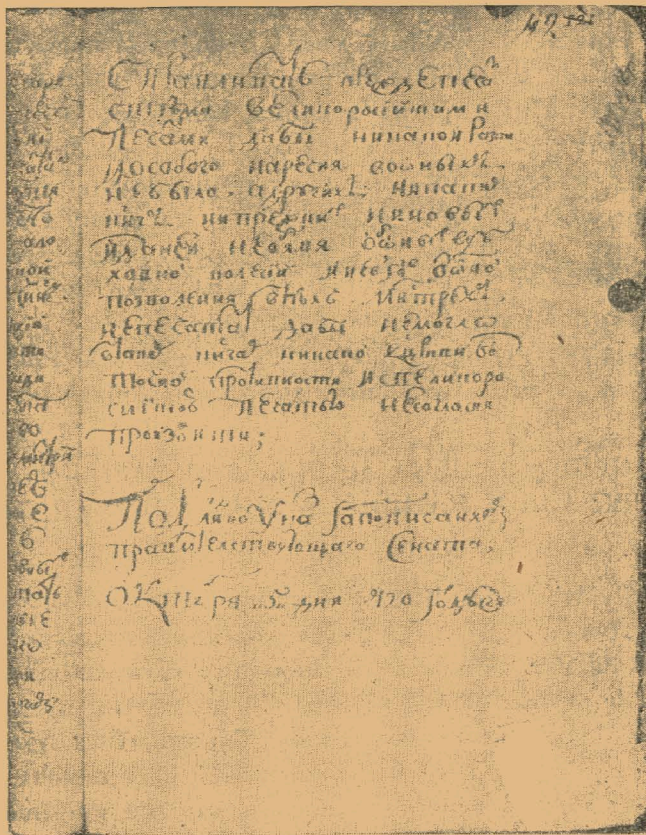
Недивно, коли близько до цього року починається занепад друкарства й взагалі культури на Гетьманщині. Давши директиву — «Малую Россию к рукам прибрать», московський уряд од своєї обрусительної лінії на Україні вже не відступав. Коли 1769 року Київська Лавра збиралась видрукувати народнього букваря, бо «тамошний (український.— А. К.) и заграничный (Західня Україна—А. К.) народ как прежде никогда своих детей по новопечатным в Московской типографий букварям не обучал, так де и теперь... требует продажи прежней печати букварей». Та від Синоду, до якого звернулася, Лавра дістала категоричне відмовлення з наказом «впредь таких представлений не чинить», загрожуючи «неупустительными штрафами», «жестокими наказаниями», часом конфіскацією друкарень чи витворів друку.

Та незабаром і з української старшини та духівництва знаходилося все більше активних виконавців обрусительної політики на Україні, особливо серед духівництва. Такими були, прим., київські митрополити Г. Кременецький та С. Мстиславський другої половини XVIII ст. Обоє набралися вже досить, замість колишніх «малороссийских обыкновений», зразкових «петербургских ухваток» і завзято та рішуче боролися за руську мову на Україні, за русифікацію Київської Академії, духівництва тощо. Ось, прим., митрополит Мстиславський в указі своєму з 26 жовтня 1784 р. констатував такі непорядки в Академії: «что в Академии Киевской не только студенты и ученики не наблюдают правил правописания, российскому языку свойственного, но и самые учителя исполнению сей должности, которая во всех языках и

науках, во всем ученом свете поставляется первым основанием, служащим к познанию оных, не соответствуют». Щоб уникнути цього, наказувалося мати «неусыпное попечение о непремennom и неупустительном наблюдении как учителями, так и учащимися правил российского правописания» тощо, загрожуючи неслухняним, що їх виключатимуть «із духовного ведомства и отошлются в светскую команду»...

Випала клясова основа старшинської культури остаточно, коли старшина злилася з рештою «верноподданного российского дворянства», за свою автономію доставши зрівняння в правах з цим дворянством та царською владою підтвержене право на кріпаків. Культуру руського дворянства прийняла цілком українська старшина, його мову та школу, зрікшись своєї мови й школи і взагалі всього, що вважала й берегла, як свою дотеперішню, національним кольоритом забарвлену культуру на Україні...

Україна перейшла на становище колоніальної країни, стала вважатися часткою «единой, неделимой России»: російський торговельний капітал здобув собі, нарешті, вихід до Чорного

Цензурний указ царя Петра I, 1720 року.

моря, на Україні завоював собі ринок; поруч з старшинським землеволодінням вирости величезні маєтності руських панів-поміщиків.

Гніт клясовий на Україні ще більше посилювався — з трудящого люду смоктали не тільки свої пани, але й чужі. Панування російської дворянської культури ще далі заганяло в темряву українські народні маси, особливо, коли уряд російський поставив завданням своїм — зменшити взагалі освіченість серед народу, а на Україні, зокрема, винищити все, що якимось могло ширити освіту рідною мовою.

Настала доба національно-колоніального пригнічення України. Та ця доба згодом вивела на арену клясової боротьби нову культуру буржуазну, що в зарідках вже жевріла, підживляючись потроху з надбань розвиненої, багатшої старшинської, пізніш поміщицької культури. Протягом усього XIX ст. розвивалася ця буржуазна культура, зазнавши за колоніального режиму чималих утисків, перешкод у своєму розвитку.

КРІПОСНИЦЬКА ПАНСЬКА Й ЗАРІДКИ УКРАЇНСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Протягом XIX ст. Україна перетворювалася на країну промислового капіталу. З феодално-кріпосницьких на капіталістичні — ось так змінювалися виробничі відносини в Росії та на Україні. За це ж століття виникли й остаточно зформувалися кляси доби капіталізму — промислової буржуазії та пролетаріату.

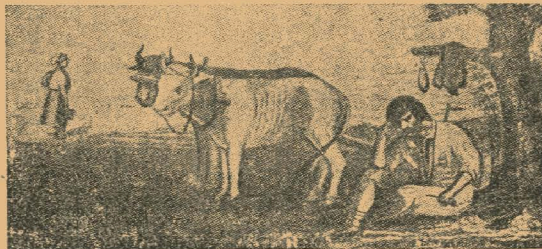
Вже в першу половину XIX ст. в нетрах феодално-кріпосницького господарства ростуть зарідки промислового капіталу, народжуються представники національної промислової української буржуазії. Такою, прим., була фірма бр. Яхненків-Симиренків на Київщині. Та одночасно з тим, як з кінця XVIII ст. пройшло остаточно закріпачення села, перехід поміщика на власне господарство з постійною кріпацькою працею, в цьому селі точився вже процес диференціації, виділення що далі більше й помітніш капіталістичних елементів на селі. Кріпацьке село вже ридило сільську буржуазію; на тому ж селі в особі заможного козацтва, що йому царат не знаходив місця в системі свого суспільства, куркуль знаходив собі клясового спільника, в місті

таким було ремісництво, купецтво. Всі ці носії капіталізму в феодално-кріпацькому суспільстві XIX ст. були більше чи менше вороже настроєні проти ладу, режиму, проти самих кріпацьких відносин: ремісництво й купецтво через конкуренцію московського капіталу; сільській буржуазії заважав розвиватись кріпацький лад, запроваджений і підтримуваний дворянством та царатом на терені майже всієї Росії. Промисловій буржуазії — найнечисленнішій групі, так само заважав цей лад, не даючи змоги «вільно» розвиватися (поширити внутрішній ринок та вільнонайману працю).

Отож недивно, коли ці буржуазні верстви вороже ставилися до кріпацтва й тих державних форм, в яких цей лад тримався. Недивно, коли класове незадоволення набирало форми націоналістичних домагань, коли виникав усе буйніший розвиток українського націоналізму. Як ми бачили вище, дрібнобуржуазний шар суспільства ще з XVIII ст. зберігав і плекав елементи культури національної більше й краще, аніж старшина. Та щоб виступити з своєю антикріпацькою, націоналістично-українською ідеологією, українська буржуазія була ще занадто молода, мало культурна.

Український націоналізм XIX ст. на першій стадії свого розвитку виявився через опозиційні настрої українського панства, в деякій частині близького навіть до заможного селянства, козацтва та з низки причин збуреного проти царату й принаймні кріпацтва. Насамперед треба сказати про дрібне дворянство: коли панство «осіло» на землю, взялося широко хліборобити, дрібний дворянин почав переживати постійну кризу, не маючи змоги витримати конкуренцію з великим паном, залишитися поруч з ним у лавах дворянства при дальшому розкладі феодалного господарства.

Війни першої чверти XIX ст., економічна криза, борги — все це швидко зубожувало дрібноту панську. Служба державна, зокрема військова, де знов таки перспектив було мало, — все це

«Селянська біда» (малюнок першої половини XIX ст.).

залишало дрібне дворянство на призволяще. А між тим, воно було часто освічене, побувало під час війни за кордоном, бачило інший лад там аж до республіканського включно (у Франції). Кволе економічно (хоч часом дошкульний конкурент поміщика на внутрішньому близькому ринку) дрібне дворянство швидко усвоюють з кіл дворянських, проводячи чистку його, перегляд прав і т. ін. Ось це все робило дрібне панство демократичним, близьким до буржуазних елементів на селі, зокрема, та стимулювало його на революційні виступи проти ладу й царату. Шукаючи ідеологічного ґрунту для себе, це панство намацує його в культурі народній, виплекуваній дрібнобуржуазними елементами до цього часу. Тож і мовою своєю та об'єктом уваги для дрібного панства вже від кінця XVIII ст. — початку XIX ст. стає мова, культура та взагалі життя українського селянства. А з другої чверти XIX ст. ця дрібнодворянська основа українського націоналізму розбавляється далі соціально: виступає різночинний елемент (виходці з села, міщанства, здеклясованого панства тощо).

Від масонських лож на Україні, від панських таємних товариств, приміром, запільного т. зв. «Малоросійського общества» (1 чв. XIX ст.), й до організації різночинного Кирило-Методіївського братства й хлопоманів (2 чв. XIX ст.) — ось той шлях, що його пройшов український націоналізм передреформеної доби. Одночасно ж такий шлях у своєму розвитку цієї доби проходила й українська культура, на той час зняряддя українського націоналізму, як форми, що її прибрали клясові домагання на Україні. Рух буржуазії, зокрема дрібної буржуазії, на Україні вбивався у власні колодочки що далі, то більше, аж поки після реформи 1861 р. не став до певної міри на власні ноги цілком. До того ж (правда, все менше з часом) він живився з панського українофільського руху, підкидаючи цьому рухові й гасла національного визволення, використовуючи культурні сили панства для підвищення української культури, як форми опозиції чи руху.

Та й серед решти панства, зокрема великого й особлив того, що жило на Лівобережжі, на кол. Гетьманщині, теж були якийсь час підстави ставитись опозиційно до самодержавства і «єдиної» Росії. Вимушеність поділитись пануванням з російським панством, що прибрало собі добру частину земель та лю-

дей на Україні; війни в інтересах російського дворянства, які лягли тягаром на панський маєток на Україні; ліквідація при наступі молодого російського промислового капіталу залишків колишніх автономно-станових привілеїв (як заведення державної горілчаної монополії 1819 р., скасування решти шляхетсько-автономних законів для України, митні закони й т. інш.); нарешті, в певній частині панства буржуазованого (з фабриками, заводами) чи великопомісного (що особливо зазнавало при розкладі феодалного господарства на Лівобережжі), — через все це й наростало незадоволення з затримання старої кріпацької системи, з того таки самодержавства та неподільності Росії. Тобто й у дій верстві був ґрунт для спілкування з українським націоналізмом, були окремі моменти демократизму, що поєднували це панство в один фронт проти самодержавства, кріпацтва та «єдиної» Росії.

Спочатку це панство, часто з колишньої недавно старшини, виступає самостійно, намагаючися просто відродити колишню Гетьманщину. Ще в момент ліквідації Гетьманщини група старшини (через В. Капніста) вдається до Прусії з пропозицією відділити від Росії Україну, знесилена, мовляв, «тиранією руського правительства и кн. Потемкина». Та якийсь час цей націоналізм панський блокується з рештою опозиційно-революційних сил, аж поки не побачив, що робота цих сил, б'ючи по основі всього дворянського панування, одночасно загрожує й самому цьому панству.

Тоді (30 — 50 р.р. XIX ст.) кидає панство гратися в цей «націоналізм», навперейми спішить виявити свою лояльність перед руським царатом та дворянством, виступаючи швидко одним з ним фронтом проти всього буржуазного руху (Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський та інш.). Та сам кріпосницький «націоналізм» цього панства знов таки не мав би сили, коли б його знаряддям не була й попередня козацько-старшинська кріпосницька культура, що її теж (по суті на ґрунті дрібнобуржуазної) плекало панство ще з кінця Гетьманщини. Літописи (Грабянки тощо), «История руссов», приписувана Гр. Кониському, переклади з інших мов («Іліада й Одісея») та оригінальні твори українською мовою ще до Котляревського — оце були ті цеглини, що на них далі розвивалася буржуазна культура, ще якийсь час використовуючи панське українофільство й в XIX ст. Використовуючи в першій половині XIX ст. свою високу освіченість, знайомство з за-

хідньо-європейською культурою, панські українські культурні сили на цьому зарідковому шаблі української національної буржуазної культури дали чимало для її дальшого самостійного розвитку.

Та почасти вже в змісті української панської культури ще з XVIII ст. мали деяке місце елементи народної культури. Псевдокласицизм, що панував в тодішніх писаннях літературних, визнавав за потрібне вводити до комічних та ідилічних творів народній елемент.

Деякі спроби ввести цей елемент спостерігаємо вже в літературі ще з 70-х р. XVIII ст. «Живописец» (Новикова) за 1773 р. умістив «Украинские ведомости» та «Знатной укр. девице», в «Музыкальных увеселениях» (1774 р.) надруковано було пісню «Ой, під вишнею»... Вчений і письменник А. Лобисевич ще 1767 р. дав переклад на укр. мову «Буколік» Віргілія. Це були зарідки того, що бачимо виразно в Котляревського від кінця XVIII ст.; це була остання тиха луна ще старшинських (одночасно вірогідданських) «національних» симпатій і одночасно тут були перші натяки на нові стежки до джерел демократичної національної української буржуазної культури.

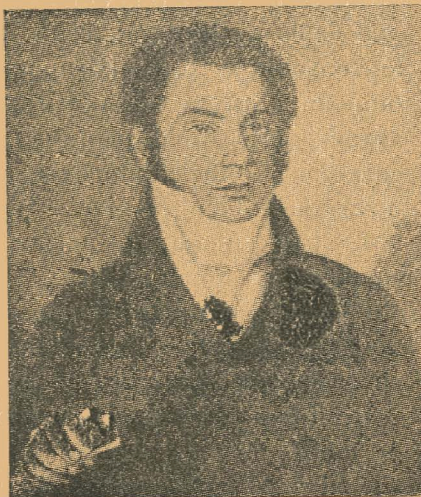
Першою помітною вкладкою в культуру від дрібного панства була «Енеїда» Івана Котляревського, що з неї ведуть початок в історії сучасної української літературної мови (1798 р.).

Праці про українські пісні, думи, приказки, граматика української мови, історія України, етнографія та твори красномовного письменства, нарешті, перші українські періодичні видання («Украинский вестник») — ось що дала панська кріпосницька українофільська культура за першу половину XIX ст. в особі П. Лукашевича, Максимовича, Д. Бантиша-Каменського, Мик. Маркевича, Гр. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського та інш. Вістря теми української поміщицької книги було звернено насамперед на дослідження народної мови, взагалі джерел народної культури. Українська драматургія теж знаходить тут свій початок і драмою («Наталка Полтавка» Ів. Котляревського) і мистецтвом (театр у Полтаві кн. М. Рєпніна, Квітки-Основ'яненка в Харкові). Треба сказати, що роля й факт утворення української драматургії та театру від початку XIX ст. відіграв і надалі величезну роль — саме національний театр міг зробити й зробив (у дру-

гій половині XIX ст.) дуже багато для розвитку свого часу національної свідомости в масах, ставши зручною формою, щоб ширити нову буржуазно-демократичну ідеологію. Та в I пол. XIX ст. цей театр ще головно служив панству.

Ці культурні здобутки в руках панства не служили знярядям активного виступу опозиційного, як і взагалі панський «націоналізм» не був на це спроможний. Славнозвісний український вчений Максимович в цей час відкидає право й потребу високого розвитку української літературної мови. Письменник П. Гулак-Артемовський мріє про «білу галку» (орден на шию). О. Стороженко (50 — 60 р.р. XIX ст.), теж український панський письменник, співробітничав у слідчій комісії, працював з Муравйовим-Вещателем, коли той приборкував польське повстання, визнавав себе «довереним лицем Валуєва» — того самого, що з 1863 р. оголосив рішучу боротьбу з українським національним рухом та його культурою. Ось така була національна свідомість цих вірнопідданих поміщиків-українців; на ділі клясове споріднення робило їх спільниками російського самодержавства, а національно-культурні українофільські «вправи» їхні були їм принаймні лише за втіху (цьому ж відповідав і монархізм М. Гоголя).

Тому то, коли йшли ці ростки панської культури українофільської, її призначалося на розповсюдження й споживання аж ніяк не серед якихось широких мас. Ці маси було закріпачено, вони дичавіли в темряві, як то й увіходило в політику уряду та панства. Панським «любителям малоросійського слова» — ось на кого розраховувалося ця книга, ця культура (а книга в ній посідала основне місце), навіть аж до «Енеїди» включно, що мала саме таку присвяту. «Любителі» ці були виключно з панів. «Именно для одной забавы себе,—писав Гр. Квітка-Основ'яненко—для веселого чтения с женою и видя, что землякам

Іван Котляревський (1818 р.).

это нравится». Так само «для баловства» написав був свою «Енеїду» й Ів. Котляревський.

Та що «любителів» було чимало, свідчить уже той факт, що «Енеїда», видана великим поміщиком М. Парпурою, за короткий час вийшла аж трьома виданнями.

Ось, приміром, як жив один український письменник з великих поміщиків — Ол. Стороженко. Він, «живя в Бресте, посвящав много времени музыке. Часто устраивались тогда в разных домах музыкальные вечеринки, в которых принимал самое деятельное участие. Наиболее удачны бывали в доме артиллерийского генерала барона Клейста; жена последнего играла превосходно на фортепьяно, а А. П. (Стороженко) аккомпанировал ей на виолончели. Минута музыки прекращалась и уступала место литературе; тогда А. П. вынимал рукопись из кармана и сам читал вслух какое-нибудь приготовленное к печати сочинение». Таке було життя заможніших і культурніших шарів українського панства.

В масі ж панській це життя не виходило за межі маєтку та дворянських новин.

В масі український поміщик, в чималій мірі єдиний тоді письменний читач, підсилено засвоював руську дворянську культуру; московська книга знаходила на Україні собі добрий збут.

Поміщик цілий рік сидів собі в маєтку, господарюючи, чи, коли великий був пан, то виїздячи на зиму до столиць, а на літо за кордон. З своїх кріпосницьких гнізд панство вилазило на балі, полювання та на ярмарки. Під час своїх ярмаркових наїздів поміщики накупували всього потрібного з речей, зокрема для дітей букварів, а для себе такі «твори», як от «Псовые охотники», «Домашние аптекари» і т. д. Основне для прожитку поміщик діставав з маєтку, з селян, перетворених просто на панський реманент. Дітей своїх поміщики або вчили дома, або ж віддавали в губернських містах у приватні пансіони, чи вчили по столицях (кадетські корпуси, ліцеї, інститути «благородных девиц» і т. д.)

Неспроможні активно боротися з своїм же класовим пануванням, принаймні хоч за будь-яку його радикальну реформу, панство ліберальне, опозиційне, втоплювало свою енергію в пияцтві, розбещанстві тощо (товариства мочимордів і т. ін.). Тогочасне русифіковане панство в I половині XIX ст. користувалося (й само збагачувало — М. Гоголь та ін.) ще більше з загально-

руської культури дворянської, що своєю чергою перебувала, як і в XVIII ст., під впливом західньо-європейської. В мистецтві, зокрема архітектурі, панує довгий час стиль «ампір». У малюванні — класицизм та академізм. До половини XIX ст. культура була розрахована виключно на задоволення панського смаку, потреб; чимало бачимо майстрів-кріпаків (В. Тропінін), чужинців (В. Штернберг, Г. Гольпайн). Були видатні маляри українські, що часто густо працювали в Росії, навіть впливали на руське тогочасне мистецтво. Такими були Лосенко, Д. Левицький («Жінка в синім вбранні» та ін.), В. Боровиківський («Жінка на тлі парку» та ін.); серед малярів бачимо й Т. Шевченка (його «Портрет кн. Кейкуатової», «Старий костюл», автопортрети тощо), Соколова, Сошенка, Рокачевського та ін.

Та тематику їхню здебільшого майже цілком становило панство, його побут, життя; зарідки народництва з його сільською тематикою бачимо хіба в творах кріпаків-майстрів, як от В. Тропініна («Типи подільських селян») чи Т. Шевченка («Селянська родина» та інш.). Руками кріпаків панство здобувало собі речі великої коштовности й художности. Так, кріпацька порцелянова фабрика Миклашевських у 30 — 40-і р.р. XIX ст. виробляє чудові вироби, витримано наслідуючи англійські та французькі зразки. Панство (гр. Іллінський, гр. О. Розумовський, Д. Трошинський та ін.) мало власні хори (з кріпаків), оркестри, трупи тощо, які й задовольняли культурні потреби кріпосників-панів. Та все це, власне, стосується лише до великого й часом середнього панства; решта ж культурно не дуже підносилася над своїми кріпаками.

Огож на такому тлі й ширилася серед «любителів» ця «забава» — українська книга-журнал та театр, але й для цієї «забави» потрібний був ґрунт. Випав же він пізніше, коли представники панства українського прямо вороже почали ставитися до того, на що дивилися раніш, як «на забаву», і навіть уже почали запевняти, «что они больше русские, чем некоторые, считающие себя русскими» (В. Кочубей), чи то навіть фактично схвалювали репресії уряду проти українського національного буржуазного руху (О. Стороженко).

Освіта пансько-старшинська, як уже ми говорили вище, з ліквідацією гетьманщини зазнала реформи, зрівнення з руською освітньою системою. Спочатку тут були тільки гімназії, семіна-

рії, шляхетські корпуси; від 1804 року в Харкові закладається перший університет на Україні заходами того ж таки поступового буржуазизованого панства (В. Каразін). Отож круг цього університету протягом перших тридцяти років виключно купчилося культурне життя, тут було вогнище й тогочасної молоді української буржуазної культури. Тут роблять спроби видавати журнали, збірники, альманахи й, нарешті, тут же таки вийшла перша найраніша книжка українською мовою на Україні — казка П. Гулака - Артемовського «Солопій та Хівря» (1819 р.). Таким Харків залишався й надалі, а тим часом з 30-х р.р. виростає новий центр культурного руху — Київ, відколи там закладався університет. Ось навколо цих університетів і купчилися надалі культурні сили.

Нижча освіта на Україні до кінця XVIII ст. не зазнавала реформи, аж поки, нарешті, уряд і на неї не звернув уваги. Було заборонено мандрованим дякам провадити навчання, школи народні було позачинено. Справу народньої освіти серед селян відтепер віддано було до рук поміщиків, що в масі були проти ширення освічености серед своїх кріпаків. Для козацтва та міщанства створили повітові школи та ряд сільських. Але змінили при цьому й програму школи, головню з богослов'я, пристосувавши її до мети — виховання слухняного, русифікованого громадянства. Між тим, дотеперішня нижча школа у викладах українців учителів-бурсаків тощо знайомила з історією країни, провадила навчання близькою до народньої мовою. Ось чому боролося *) козацтво, заможне селянство та міщанство з новою школою, вперто продовжуючи вчити своїх дітей у старих школах, не віддаючи до нових шкіл. Похід проти цієї культури дрібнобуржуазної сягав досить далеко — зачепив він навіть таку царину, як віру й церковне будівництво: саме тепер було заборонено вживання деяких обрядів, що їх не мала руська церква, та, що цікаво, заборонено будувати церкви в колишньому українському стилі, а тільки за поданим від Синоду зразком.

Українське панство, вбачаючи згодом у козацтві свого соціально-економічного спільника та силу й основу територіяльної відокремлености, пробує зберегти культуру й стану автономність козацьку, навіть силкується провести нові козацькі школи з кращою програмою (кн. М. Рєпнін). Але не допомогло це все;

*) Як за культуру дрібного товаровиробника.

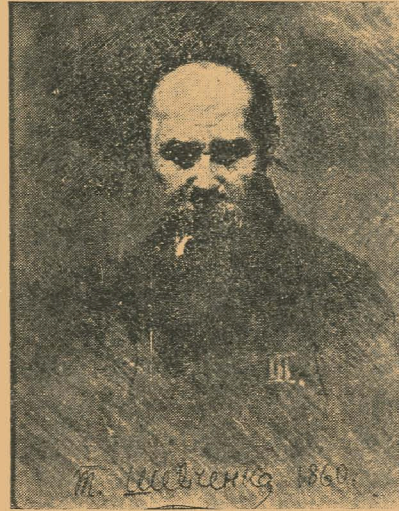
завмирала стара нижча школа, вбита зовсім чи замінена тогочасною клясовою руською (від поміщиків насаджуваною).

Та швидко згодом буржуазні різночинці — нові культурні діячі українського національного руху — висовують цілу програму культурного піднесення української буржуазії, зокрема сільської. Це було вже в 40-х р.р. XIX ст.

На цей час фронт українського національного руху став різноманітніший: тим часом, як праве крило його мало представників поміркованого україно-фільського ліберального панства (Капніст, Галаган, Реднін, Закревські й ін.), ліве крило мало буржуазних різночинців — з заможних козаків (П. Куліш), з напів-кріпаків (М. Костомаров), з дворян (Гулак, Білозерський); була й революційно-демократична бунтарська течія, що глибше ставила програму боротьби (Т. Шевченко).

40-і роки позначилися чималим культурним рухом, чималою активністю його, хоч основну участь брала вже фактично лівіша течія, буржуазно-різночинна. На цей час видається чимало творів українською мовою (Костомарова, Метлинського, Куліша та інш.); 1840 р. вийшов «Кобзар» Т. Шевченка.

Ця течія мала вже свою організацію — це т. зв. «Кирило-Методіївське братство», що його програмою («Книга битія українського народу») була боротьба з царатом, національне визволення України, розкріпачення, скасування станових привілеїв, забезпечення, насамперед культурне, розвитку заможного селянського господарства. Видавання книжок та журналів для селянства українською мовою, українські школи з чималим запасом агрономічних знань — ось як мислив собі молодий буржуазний український націоналізм забезпечення розвитку своєї культури, свого майбутнього (хоч і не збирався реалізувати цю програму революційним шляхом). 1847 р. цей осередок викрили, і учасників

Т. Шевченко.

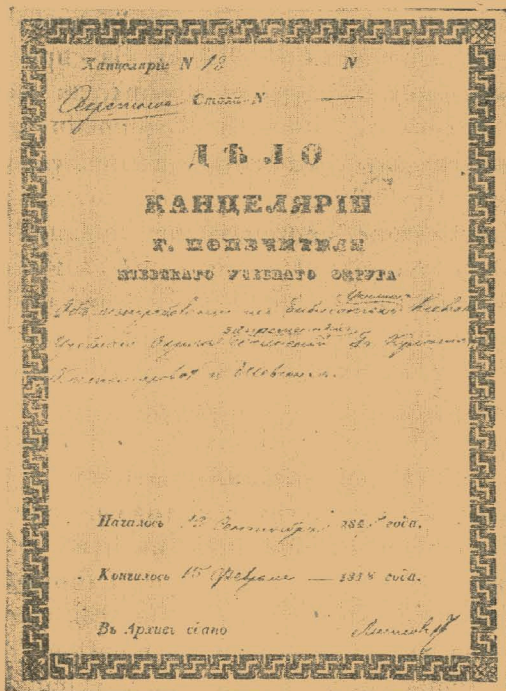
його (особливо Шевченка) жорстоко покарано, а справу української культури, зокрема друкованого українського слова, від того часу взяли під добрий догляд. Почали з вилучення низки творів з шкільних бібліотек (куди вони вже, до речі, потрапили) таких авторів, як Шевченко, Куліш, Костомаров. Цензурі дано наказ «усугубить все мери предосторожності».

Український національний рух, а з ним і українська культура до кінця 50-х р.р. перебували під великим тисненням цензури, поліції. Та не міг довго тривати цей режим — хиталися основи дворянсько-кріпацького ладу в Росії. Зокрема, козаччина 1855—56 р.р. на Україні довела ще раз урядові та дворянству, що треба якнайшвидше ліквідувати старий лад, шукати найкориснішого для дворянства та царату виходу, якогось клапану від назриваної селянської революції. Перед 1861 р., готуючись до «реформи» та шукаючи в суспільстві спільників, що могли б підтримати переведення «реформи», уряд послаблює умови режиму, манить надіями опозиційні кола суспільства. З другого боку, добре бачачи назрівання польської революції 1863 р. і намагаючися відколоти від спілки з польським національним рухом, український уряд, зокрема, послаблює віжки, якими тримали розвиток української культури, навіть залицяється до цього руху, подає ніби деякі надії на здійснення автономії. В краї урядова влада навіть визнавала українську мову, дозволяла видавати українські видання, дещо сама видавала казенним коштом, як от байки Л. Глібова, положення 19 лютого 1861 р., промову до виборних селян київського генерал-губернатора з нагоди реформи і т. ін. І українська буржуазна інтелігенція в масі пішла на цей гачок: використала це послаблення, щоб посилити свою культурну роботу, зате тодішні буржуазні організації (хлопоманів, громадівців) загалом поривають зв'язки з польським рухом, знесилюючи дим кожен рух зокрема.

Пант. Куліш, Марко Вовчок, Т. Шевченко, М. Костомаров та інші знов випускають в світ цілий ряд своїх творів, пройнятих демократичними настроями. Мрії братства кирило-методіївців про масову українську книжку для селянства під цей час починають здійснюватися. Пант. Куліш почав видавати першу в історії української книги серію книжок, розрахованих на письменного читача-селянина (звичайно, заможного). Це була так звана «Сільська бібліотека», видавана 1860—1862 р.р.

Кониський випустив низку початкових підручників. У Петербурзі почали видавати також українські науково-популярні книжки. Навіть російські приватні крамарі беруться за видавання українських книжок; «Кобзар» був уже й на той час найпоширенішим виданням і книжка ця знаходила чималий збут серед селянства та інтелігенції на Україні, особливо за перших до і після «реформи» років. На одній Чернігівщині 1862/63 р. 53 пункти розповсюдження українських книжок (при школах, лікарнях тощо) збули 83 назви в кількості 7.263 прим. на суму щось понад 900 крб. Під той час це була чимала сума та ще для масових видань... Книжка ця доходила й до Львова, де так само народники-українці (з інтелігенції, учнів, поїв тощо) розповсюджували видання на селі. Під цей час Пант. Куліш розробив був і основи нашого сучасного українського правопису—абетку, від того часу прозвану «кулішівкою».

Ми бачимо, що відтепер буржуазну українську культуру, книжку ширять на селі, ширять у місті, серед тих кіл, на кого, власне, й розраховували її, а саме—серед буржуазних та дрібнобуржуазних верств. Культурна діяльність української інтелігенції, цього відтепер ідеолога української буржуазії, зокрема дрібної, не обмежувалася лише видавничою справою. Чимало уваги віддається будіванню буржуазної науки української та освіти. Ми вже раніш говорили, що ще в I пол. XIX ст. було закладено початок українознавчій науці—історія, мова, етнографія, ось те, з чого почала своє життя ця наука. Зро-

Обкладинка з діла про заборону творів Куліша, Шевченка та Костомарова 1847 р.

зуміло, чому саме з цього: аджеж ці науки підводили й наукову ідеологічну базу під усю справу будування окремої національної культури, під весь, кінець-кінцем, український національний рух.

І тепер, з кінця 50-х і початку 60-х р.р., справі науки віддають ще більше уваги. За тогочасних умов недивно було, коли більшість з видань цієї молодої науки друкували російською мовою, часто навіть в Росії. Аджеж на дворянсько-буржуазній руській культурі сами виховувалися всі; до того ж тут мало значення й угодовство українського буржуазного руху, особливо виявлене після 1863 року. За справу науки береться ряд таких видатних буржуазних учених, як проф. М. Костомаров, Куліш, Бодянський, проф. В. Антонович та інш. Якщо раніш панська наука дала суцільний начерк української історії чи мови й етнографії, то молода тоді буржуазна наука береться вже за поглиблене, систематичне збирання пам'яток, джерел до історії України, за висвітлення найважливіших проблем з минулого українського народу, його мови, походження, взаємин з руським народом, його побуту і т. ін. В науці точиться дискусія українських вчених з руськими (Костомарова з Погодіном і ін.) — з приводу цих же проблем, що звичайно сприяє дальшому розвитку молодої національної науки.

На тепер же припадають перші спроби зв'язати молоду українську культуру з світовою, запозичити надбання останньої. Переклади з Шевченка на чужі мови, з одного боку, і переклади з Шекспіра, П. Куліша (англійською мовою) — з другого — це й служило зміцненню тих зв'язків. Не забувала буржуазна культура й віри, притягуючи й її на службу українському національному рухові. П. Куліш дає перший переклад т. зв. «Святого письма» на українську мову. Випускали перший науковий українознавчий періодичний орган «Основа».

Нав'язували реальні зв'язки з рухом на Західній Україні, зокрема в Галичині. Там уже з кінця XVIII ст. ще при австрійській імп. Марії Терезії та її синові Йосипові дозволено було в школах викладати «народньою» мовою; в Львівському університеті заклали спеціальні катедри. Та якийсь час і сама інтелігенція клерикальна, не визнаючи простої мови, затримувала культурний рух український в Західній Україні на духовній церковно-слов'янській мові, культурі; з другого боку, польська

шляхта намагалася польонізувати край і боролася навіть з цією «мертвою» церковно-слов'янською культурою.

Та з першої полов. XIX ст. й тут починається рух, подібний до того, що був на Наддніпрянщині: в Закарпатській Україні (А. Бачинський), у Галичині (Могильницький) уже починають боротьбу за народню мову, дискутують це питання, протестують проти заборон викладати українською мовою в школах, випускають граматику. Та далеко пішов уперед цей рух з 30-х р.р. XIX ст. в наслідок зросту буржуазії, зокрема дрібної, що ближче до революції 1848 р., при активній діяльності гуртка молодих дрібнобуржуазних культурних діячів — М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагілевича та ін., з яких веде початок українське народництво в Західній Україні. Вони вивчають мову, історію, побут українського народу, починають видавати «Русалку Дністрову», «Зорю».

Після розкріпачення 1848 р. цей рух, як і на Україні, в Західній Україні пішов успішно далі. Та тут доводилося боротися не лише з шовіністичними польсько-шляхетськими намаганнями, але з т. зв. «москвофільськими» тенденціями, що кликали до злиття з руською поміщицько-буржуазною культурою. Все ж з 60-х р.р. український національний буржуазний рух в Західній Україні високо розвинувся—видають «Вечерниці», «Ниву», «Русалку», а після закриття в Росії «Основи» — «Правду», що й стала тоді за українознавчий журнал для обох частин України — російської та австрійської. І на Західній Україні закладають, за наддніпрянським прикладом, громади з тими ж головно лише культурницькими завданнями — «бути справедливою школою, наукою рідної мови, літератури й історії», приймають і для себе «кулішівський» правопис.

Зв'язки між рухом на обох частинах української землі стають постійнішими, міцнішають; Західня Україна стежить і сприймає надбання наддніпрянського культурного руху, становить з ним одне під виразним впливом наддніпрянців в 50—60 р.р. XIX ст. П. Куліш навіть виїздить до Галичини на якийсь час, щоб посилити ці зв'язки. Ось так розвивалася за ці декілька років «предишки» українська наука. Ми вже не говоримо про красне письменство — воно, з одного боку, понесло було тяжку втрату (1861 р. помер Т. Шевченко), але зате на цей час нараховували цілий ряд нових талановитих імен (М. Вовчок, Ів. Нечуй-Левицький та ін.).

Та беруться учасники цього руху й за справу освіти. По вищих школах вони (Костомаров) викладають в своїх курсах і історію України; в шкільні бібліотеки просовують українські книжки. Нарешті, беруться за масову освіту, організовуючи т. зв. недільні школи дорослих, де викладають і по-українському.

Перші спроби народньо-побутового масового театру українського теж припадають на цей час.

Тож якщо поглянути на всю першу половину XIX ст. з погляду розвитку української національної культури, ми можемо вивести той висновок, що коли за перші 30 років століття основу становила кріпосницька панська культура, то за дальші — 40, 50-ті р.р. буржуазна українська національна культура, як і сам рух національний буржуазії на Україні, остаточно стають на власні вже ноги, використавши й пристосувавши для своїх потреб цілий ряд досягнень попередньої панської українофільської культури. Українська буржуазія почала боротьбу виключно за свої класові інтереси, пристосувавши до них і розвиток своєї національної культури, одягши в неї свої класові намагання.

БУРЖУАЗНА УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Народившись, вийшовши на шлях самостійного розвитку молодого українського національного руху, буржуазну культуру цю вже не можна було задушити. Біг капіталістичного розвитку, посилюваного щедалі ближче до кінця XIX ст., біг розвитку промислового капіталу одночасно викликав і капіталізацію сільського господарства, поглибив диференціацію на селі, сприяв нагромадженню в руках капіталістичних елементів міста та села, збільшував кількісно й економічно буржуазію українську, головню ще дрібну сільську.

Через особливість попереднього розвитку господарства, що затримав народження національного промислового капіталу, через колоніальне становище України промислова буржуазія була переважно не української національності, а головним чином — чужоземна, особливо, коли посилювався доплив сюди бельгійських, німецьких, англійських та французьких капіталів (Донбас, Кривий Ріг). Така особливість в розташованні класових сил у коло-

ній Україні в класовій боротьбі висувала на якийсь час дрібну буржуазію, зокрема сільську.

Врізвана в своєму розвитку національно-колоніальним гнітом (податки, конкуренція руського капіталу), буржуазія, зокрема дрібна буржуазія, продовжувала вже за нових післяреформених умов свою боротьбу, прибрану в форму національного руху. Проти царату, проти поміщика, за вільний національний розвиток, тобто за вільний ринок виключно для себе, — така була програма українського дрібнобуржуазного руху XIX ст. Завданням руху було вивести на шляхи вільного розвитку український дрібний національний капітал, що знайшов був і форму для свого зміцнення — це кооперативні об'єднання (позичково-ощадні, сільсько-господарські товариства, артілі тощо).

З незадоволеного колоніальною політикою царату українського буржуазизованого поміщика буржуазний український рух пізніше теж мав спільника: залізниці й інші урядові заходи не задовольняли цілком інтересів цього поміщика і це в чималій мірі (від кінця XIX ст.) штовхало його до учасників національного руху — польського на Правобережжі й українського на Лівобережжі, хоч в основному поміщик залишався переважно зросійщеним.

Ідеологом буржуазного руху та головним діячем української буржуазної культури була українська інтелігенція, щодалі, то більше поповнювана виходцями з куркулів, дрібного духівництва, крамарів, дрібних поміщиків тощо.

Ось так розвивалася соціальна основа українського національного руху. Як бачимо, питомі сили його повинні були рости, як зростала й культурна діяльність. Мінялися й організаційні форми руху — від роз'єднаних «громад», круг яких купчилися культурні діячі, український буржуазний рух робить спроби об'єднатися у всеукраїнському масштабі вже з 90-х років XIX ст., коли закладається «Всеукраїнська організація», що взяла була до своїх рух на якийсь час і справу культурної роботи, подбала перенести її на вищий щабель.

Ось так ішов цей рух в другій половині XIX ст., не спинаючись, не завмираючи, хоч як не боровся уряд з ним і з його культурою.

Чому боровся, яку загрозу становив цей рух для царської поміщицько-буржуазної Росії? — «В России не должны быть

терпимы какие-либо национальные образования» — за єдину неподільну Росію продовжувало міцно триматися дворянство з царатом, трималася міцно й руська буржуазія. А між тим будь-який національний рух у колоніальних частинах держави робив тріщину в цій «єдиній» Росії, віками з великими зусиллями склеюваній з пригнічуваних націй, загрожував царатові й поміщицтву. Рух нагадував про існування окремих живих ще складових національних частин, обкраяних на користь все тієї ж дворянсько-буржуазної царської Росії. Ця Росія могла існувати тільки, як «єдина, неподільна», як поміщицько-самодержавна. Ось чому царський уряд невпинно бореться з національними рухами, тільки часом, через політичні обставини, послаблюючи боротьбу. Та цієї причини було замало.

Була ще одна, чи не важливіша: національний рух, зокрема дрібної буржуазії, близької до мас, зв'язаної з ними рідною мовою, демократичний рух у своїй програмі, — він спирався на ці маси, певний час вів їх за собою, мав такі демократичні гасла, що їх могли подіяти й маси. І через це загроза поширення національного руху, поки не виступив виросши й організаційно пролетаріат, до певного моменту ховала в собі загрозу масового революційного руху.

Ось через що в XIX ст. уряд ніяк не хотів визнавати буржуазного національно-демократичного руху на Україні й у всякий спосіб прагнув задушити його. Хоч тут же треба сказати, що українська буржуазія рано починає не відповідати тим можливостям руху, що ховалися в ньому, як масовому рухові, починає рано забирати на такі позиції, що сходили кінець-кінцем на лібералізм. Так одходять і окремі представники руху в другій половині XIX ст., як от М. Драгоманів, В. Антонович і цілі організації («громади»), що борються з лівими течіями в собі. Та це угодовство української буржуазії і її руху виявилось виразно пізніше вже в XX ст. у зв'язку з виступом пролетаріату, а до того воно не могло вплинути на гребінь національно-революційного руху в цілому, зокрема не могло спинити припливу мас до культурного руху, розгортуванню його все з більшою силою до кінця XIX — початку XX ст., хоч як урядові репресії силкувалися боротися з ним, загальмувати його розвиток. Боротьба з національним рухом в руках уряду одночасно була й боротьбою з національною культурою, що росла, вико-

нуючи завдання руху і деякими ділянками, як от демократичною національною книгою, театром, вже проходила в маси. Тож разом з арештами, засланнями і т. ін. засобами, що їх запроваджував уряд уже з часів кирило-методіївців, пішли конфіскації, заборони, вилучення, штрафи і т. ін. і на українську книжку, на українську національну культуру взагалі (театр тощо).

Минула «весна» пореформених років. Уряд ліквідував польське повстання, а за цим одразу ж взявся й за обдурений цим разом український буржуазний рух, за його молоду культуру. Власне, з школами легко розправилися без особливого «указу»; з іншими ділянками, ще зародковими, як от театр, теж. Треба було в основному вдарити по друкованому слову — воно дало буржуазній українській культурі найбільше досягнень, воно вивело з пелюшок на самостійне існування буржуазну національну культуру. Ще й за роки «весни» (1857—1863) цензура з занепокоюванням констатувала факт величезного допливу видань українською мовою. Та, розв'язавши собі руки з «реформою» й не потребуючи далі будь-якої підтримки для запровадження її в життя, розв'язавшись так само й з польським рухом, не мали далі потреби гратися з українським рухом, з українським друкованим словом... 18 липня 1863 року міністер внутрішніх справ Валуєв видав свого славнозвісного указу, яким намагався одразу припинити даліше існування української культури.

«Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может», — так категорично заявляв уряд устами свого міністра. Всякі розмови про цю мову є, мовляв, тільки діло польських революціонерів, наслідок їх роботи. А через це наказувалося «пропуском книг на малороссийском языке..., назначенных для первоначального чтения простого народа, приостановиться». З цього указу, хоч він і не погоджується з фактом існування української мови, культури, видно, що особливо урядові не до вподоби факт поширення української книги серед «простого народа». Саме загроза масовости руху й лякала уряд.

Удар цей був досить сильний по молодій буржуазній культурі. 1863 рік одразу припинив дотеперішнє буйне зростання книги, повів до зменшення її продукції і за якихось 3 роки — на 1866 р. зовсім звів на нівець. Репресії посипалися й на інші ділянки культурної роботи; переслідування, арешти, штрафи, звільнення й т. інш., — ось ті методи, що від цього часу почи-

нає запроваджувати уряд до всієї культурної роботи та її учасників. Школи позакривано, з бібліотек книжки повилучувано, діячів, де була зачіпка, заарештовували, брали під підозру.

Та не можна було спинити і національного руху і розвитку його культури.

На декілька років загальмована в своєму розвитку українська культура, скориставшись з деякого послаблення режиму, що його через політичні обставини змушений був припустити царський уряд, знов незабаром доходить попереднього рівня й навіть іде ще далі. Зосередившись в Археографічній Київській комісії, у т. зв. «Юго-Западном Отделе Русского Географического Общества» в Києві, ряд видатних наукових та громадських буржуазних і дрібнобуржуазних українських діячів розгортає чималу наукову роботу. Підсилено вивчають спеціальні експедиції побут українського селянства, складається словники, записується пісні, збирається пам'ятки минулого, вивчається економічне життя не тільки колишнє, але й сучасне на Україні. Ця праця знаходить місце у виданнях цього ж «Общества», його «Записках», «Трудах», окремими книжками, видаваними Київською громадою, до якої належали члени цього «Общества». Історичні праці проф. В. Антоновича, пісні історичні, зібрані В. Антоновичем та Мих. Драгомановим, казки із збірки Ів. Рудченка, словник Левченка і низка інших видатних праць суто наукових відзначають досягнення української буржуазної культури цих років. Це було ще підсиленіше шукання наукового обґрунтування відокремленості національної українського народу, як його розуміла ця буржуазна українська інтелігенція; та одночасно це був доказ переходу всього національного руху на шлях угодовства, культурництва. Красне письменство так само позначається виходом нових творів художніх (оригінальних і перекладних), з драматургії. За ці 70—80 років виходить перший український соціальний роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні».

Ще більше, як раніш, звертають увагу на видавання української масової літератури. Питання з методики, природознавства, світознавства, з історії України, довідково-практичні і т. ін. зачіпалося в цій літературі. Вперше виходить українська дитяча книжка.

Ця вся література знаходить собі через інтелігенцію місце

по бібліотеках шкільних, розповсюджується з успіхом серед окремих читачів. Знов по школах починають де-не-де знайомити з українською мовою, знов починають закладати, як і колись, недільні школи, до яких втягували міщанство, ремісництво, часом і робітництво, здебільшого молодь. Не вистачає своєї літератури для всього цього культурного руху — її чимало завозять з Західної України, де було вже видавництво «Просвіта». На Україні приватні книгарі починають братися за видавничу справу (Київ, Одеса).

Театр відігравав видатну роль в цьому рухові, хоч не було ще постійної групи, новішого репертуару.

Ось такий був культурний рух 70-х років. Його основним осередком був Київ, де скупчилося найбільше, круг тамошнього університету, буржуазних культурних сил.

Такий розмах руху притяг до себе прямо «дослідчу» серйозну увагу з боку уряду, насамперед в особі відомого донощика-монархіста в Києві «тайного советника» Юзефовича. Як наслідок уважного стеження за цим рухом, Юзефович подав урядові цілу доповідну записку, в якій звертав увагу на потребу рішуче розправитися з рухом, з культурним розвитком, зокрема з книгою.

«Вся эта литература, — писав він, — имеет не только свободный ход в книжной торговле и в журналистике, но и занимает почетное место во всех наших училищах и общедоступных библиотеках.

... Для России, для исторических задач ее, для задач всего славянского мира, украинфильство во всех своих формах — как национальный партикуляризм, как сочувствующий ему национальный сепаратизм или как демократический социализм — одинаково составляют величайшее общественное зло, не только как источник смут, но и как начало разлагающее»...

«Поэтому, — писав наприкінці Юзефович, — энергические меры для пресечения зла необходимы, но меры не частные, пресекающие отдельные явления..., а искореняющие самые причины, которые дают злу возможность разрастаться».

Юзефович категорично вимагав рішучих заходів, насамперед розігнати культурні буржуазні сили, скупчені в Києві. Слідство й спеціальна нарада при уряді виявили в цьому рухові «чистейший социализм, вернее, чистейшую демагогию», визнала рух з його культурою за «посягательство на государственное единство и целостность России».

«Идея сепаратизма,—як писало жандарське «III Отделение Собств. Е. И. В. Канцелярии» в своїй «Хронике социалистического движения в России» 70-х р.р., — послужила основой для распространения революционного движения, которое отличалось крайним упорством, тем более, что поле деятельности для анархистических украинских банд было обширно и плодотворно среди населения в богатой стране и в центре значительной массы рабочего люда, населявшего многочисленные фабрики и заводы».

Тут уже указу 1863 року було мало. Культурний рух не вкладався тільки в роботу з книгою. Росла наука, були й видатні діячі її, що підсилено провадили культурницьку роботу. Ось як писав Драгоманів 1873 р. в одному листі: «Хай ми составимо граматику, словарь, видамо твори народньої поезії..., зробимо читальники для народу...—це буде основа, а там, чи розділимося й ми на твердих і м'якеньких, куди народ наш сам схоче піти, те й буде. Та ніхто не скаже тоді: може вас і нема». І принаймні поміркована частина буржуазного українського руху з успіхом провадила свою роботу саме в цьому напрямку.

І ось Олександр II, зваживши всі визнання «советника» Юзефовича та уряду, 18 (30) травня 1876 року видав так званого «Емського указу».

Ось чого вимагав цей указ:

«1. Не допускать ввоза в Империю без особого на то разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малорусском языке.

2. Печатание изданий в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников, б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского произношения, и чтоб разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении в Главном Управлении по делам печати.

3. Воспретить также различные сценичные представления и чтения на малорусском наречии и равно и печатание на таком текста к музыкальным нотам».

Не дозволяючи друкувати на Україні щось, крім обмежених тво-

рів красного письменства, забороняючи цілий ряд тем, навіть слів заборонивши довозити з-за кордону українські видання, забороняючи до вистав українські п'єси, закриваючи школи, вилучаючи з бібліотек та книгарень українські книжки, накладаючи штрафи, чинячи і т. ін. утиски на заклади, хоч як зв'язані з культурним рухом, нарешті, до певної міри розігнавши київський культурний осередок, влада могла на якийсь час вважати, що мети досягнуто. Фактично цей указ склався лише з заборон на все, ба навіть на красне письменство, бо діставати дозвіл від головної цензури було справою безнадійною.

Щоб уявити собі рішучість заходів влади, досить навести такий приклад з цензорської розправи: текст під нотами пісні «Дощик, дощик крапає дрібненько» можна було видрукувати тільки... французькою мовою!..

Усьому національному рухові, самій національній культурі було нанесено тяжкого удару, створено дуже несприятливі умови для будь-якої дальшої роботи. Чимала частина діячів, особливо під цей час, емігрує за кордон, в Західню Україну, до Швейцарії тощо. Такими були видатні наукові сили тогочасні українські, як от проф. М. Драгоманів, М. Зібер, С. Подолинський, Х. Вовк та інші; дехто з них часом уже працював за кордоном і до цього.

В двох осередках за кордоном скупчилася тепер робота. Емігранти, на чолі з М. Драгомановим, налагодили в Швейцарії чималу видавничу роботу; дякуючи їхній діяльності, виходить уперше українська соціалістична книга (відбивала вплив Прудона, Ляссаля). Ріст робітничої класи на Україні, полівішання у зв'язку з політичними обставинами української дрібнобуржуазії, все це викликало потребу в соціалістичній літературі. А що молода робітнича класа на Україні перебувала ще в стані «кляси в собі», хоч і виступала вже на цей час проти царату й капіталу (заклавши першу робітничу революційну організацію, т. зв. «Южно-Р. Робочий Союз» в Одесі тощо), то недивно, коли дрібнобуржуазні культурні діячі лівого чи анархістського напрямку (а не хто інший) і взялися за видавання соціалістичної літератури. С. Подолинський в своїй праці «Ремества та фабрики на Україні» виклав був (звичайно, по-своєму розуміючи) деякі основи т. І «Капіталу» К. Маркса, з яким цей автор і листувався навіть якийсь час; це ж робив і проф. Мик. Зібер (економіст).

Це був якраз час кризи українського народництва, спробування якихось лівіших (анархістських) чи правіших ліберальних (угодовських) шляхів для дальшого обстоювання інтересів українського буржуазного руху. Швейцарський гурток видавав періодичний український орган «Громаду» і цілий ряд агітаційних видань, присвячених боротьбі з царатом, питанням праці, злидням соціального життя і т. інш. Немає чого говорити, що книжка ця проходила майже цілком нелегально, відіграючи велику роль в розвитку національного руху на Україні, особливо після 1876 року.

На Україні після Емського указу дуже й одразу впала продукція української книжки. Так, 1877 р. не вийшла жодна книга; забороняли друкувати вже до того дозволені твори (П. Мирного та ін.). Звичайно, що робота емігрантів у Швейцарії мала своє значення, щоб українська культура в своєму розвитку жила й далі.

Та справжнім осередком, де продовжувався органічний розвій цієї національної культури, українська буржуазія зробила Галичину. Умовини соціально-політичного життя в Галичині були далеко сприятливіші, ніж на Україні, щоб буржуазний український рух розвивався далі, з більшим успіхом. Часом сам австрійський уряд підтримував цей рух, коли треба було знесилити рух польський. Дрібна буржуазія в Галичині (куркулі, крамарі, попи, їх інтелігенція) мала своїх депутатів у сеймі; користалася чимало з волі культурної роботи.

Та робота ця довгий час не розгорнулася, аж поки не позначився дужчий зріст капіталістичних елементів у краї, поки сюди не почали емігрувати культурні сили з України, підтримувати звідти матеріально саму роботу. Було винайдено громадську організаційну форму для культурної роботи — це «Просвіта». Під 70-і роки у Львові було закладено «Просвіту» (1868). За тих же років і «Наукове товариство ім. Шевченка» (1873). Останнє швидко стало за вогнище української буржуазної культури, круг якого скупчилася чимала наукова сила, весь час поповнювана емігрантами з України.

Одночасно цей шлях потяг слідом за собою всю культурницьку, помірковану, ліберальну частину українського національного буржуазного руху, тим часом як друга течія дрібнобуржуазного руху ставала на шлях тероризму, не зрікалася

знайомства з марксизмом, по-своєму звичайно сприймаючи його, мріючи про закладання соціалістичної партії, пробуючи нав'язати зв'язки з робітничим рухом. Драгоманів і Грінченко в своїх суперечках («Листи на Україну Наддніпрянську») виявили ці течії українського буржуазного руху, що кінець-кінцем зійшлися на шляху угодовства. Так розв'язувалася криза народництва, дрібнобуржуазного руху на Україні з 70-х р.р.

Осередок, що його загубили з закриттям у Києві відділу «Географического Общества», буржуазна культура знаходить у Львові. Це був уже вищий щабель розвитку національної культури; він відповідав наявним чималим силам та економічній спроможності української буржуазії і творив для дальшого розгортання роботи сприятливі організаційні форми. Незабаром починає це товариство видавати цілком наукові праці з різних ділянок наук; національна культура українська знайшла вже, нарешті, свій штаб, де ходило тільки про ще посиленішу його роботу на користь української культури. Цьому своїми репресіями згодом допоміг сам російський уряд.

Що саме так дивляться на завдання цього товариства українські діячі того часу, видно із матеріальної допомоги, яку дістало воно (й діставало) з України від перших кроків свого існування *).

А тим часом на Україні з кожним послабленням режиму урядового культурний рух тривав далі. Так, за першу половину 80-х р.р. виходить чимало українських книжок, видаваних на громадські кошти, гуртками та поодинокими видавцями (Б. Грінченко, О. Пчілка й т. ін.); з 1882 р. почав виходити журнал «Киевская Старина», де містили виключно українознавчий матеріал; з книгарні цього журналу розповсюджували українську літературу. Красне письменство, науково-популярні масові видання, початкові підручники — ось що виходить тут, скориставшись з маленької «передешки».

Року 1892 цензура констатувала, що «в центрах с малорусским населением авторы и издатели произведений печати на малорусском языке значительно усилили свою деятельность и... поставляют на книжный рынок массу оригинальных произведений».

*) До 1900 р. це товариство випустило було 80 томів своїх наукових праць.

В школах вживають і знов видаваних українських підручників. Театр уже живився з успіхів М. Старицького та його трупи: виріс цілий рій талановитих артистів та драматургів (М. Старицький, М. Садовський, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька і т. ін.). Виставляти п'єси виключно українські не дозволялося, а тільки обов'язково, щоб разом з українською грали якусь і руську п'єсу. Та це не заважало дальшому розвитку українського побутового театру цього часу.

Цензурі наказували українські твори «с особою строгостью и вниманием рассматривать, подвергая исключениям и запрещая при этом не только все, противоречащее цензурным правилам, но при малейшем к тому поводе по возможности сокращая число таких бездарных (!) произведений в целях чисто государственных». Тривали заборони ще й далі — 1894 р., 1895 р., коли забороняли навіть «благонамеренные» українські видання. Тут було одно настановлення у цензури — не випускати майже нічого з того «языка, который обречен на небытие» (відповідь цензора 1887 р. на прохання дозволити граматику української мови).

В музиці росте талант Мик. Лисенка, що на дослідах і глибокій обізнаності з народньою музикою будує свою творчість в царині теорії українського контрапункту.

Уряд приходив з новими заборонами, пропонуючи цензорам бути особливо причіпливими «при малейшем к тому поводе, по возможности сокращая число таких бездарных произведений в интересах чисто государственных». З погляду уряду, з погляду «интересов чисто государственных» вся українська культура, література, як творчість «інородчеська», цілком зрозуміло, що була тільки «бездарною». Та сам уряд, крім того, прагнув боротися з її розвитком, справді навіть бездарними, лубочними виданнями типу «Торбина сміху та мішок реготу», пускаючи їх в маси, аби тільки туди не дійшло щось путяще.

Нарешті, українська буржуазія на 90-і р.р.— початок ХХ ст. виростає вже так економічно й культурно та політично, що вимагає перевести роботу й рух на вищий щабель.

Культурні досягнення, не зважаючи на всі утиски уряду, були величезні. Українське буржуазне письменство відходить від народнього реалізму, відбиває вже на собі впливи світових літературних течій, таких характерних для доби імперіялізму, як от модернізм, символізм, імпресіонізм, що своїм аристократиз-

мом, індивідуалізмом фактично були антидемократичні здебільшого. Та змістом своїм це письменство фактично уникало зачіпати антагонізми труду й капіталу. Спочатку буржуазні письменники сприйняли головні засоби мистецькі від цих впливів, але далі в чималій мірі сприйняли й клясову ідеологію цих течій, власне перейшли на неї, відбивали її. Та це було пізніше, після 1905 р. (буржуазна культура доби імперіалізму).

Тим часом кінець XIX ст.—початок XX ст. приніс творчість А. Кримського, В. Стефаніка, Мих. Коцюбинського, розквітлу силу Ів. Франка та чимало інших, що своєю творчістю ставлять українську буржуазну культуру (зокрема в її демократичній частині) у зв'язок з життям та переживаннями світової літератури того часу. Театр за тих умов остаточно завоював собі право існування. Книжка українська доходила вже до нових шарів споживачів, згодом і до робітничого читача, як побачимо далі. Мова літературна українська, в наслідок творчості попередніх поколінь письменників, збагатіла як ніколи до того і ставала за об'єкт наукових студій, ставала сама наукою (Житецький, Потебня й Михальчук).

Цей ріст відбувався одночасно зі зростом буржуазії на Україні; підсилена ж капіталізація господарства з другої половини XIX ст., спричиняючись до цього зросту, викликала ще більше зміцнення дрібнобуржуазної верстви і в місті й на селі. Саме тепер активніш пристає до руху й український поміщик.

Та не тільки це піднесло активність буржуазного руху: виступ на кін історії пролетаріату, як гегемона революції, стимулював буржуазні сили до об'єднання. От за таких умов уже потрібні були нові організаційні форми для буржуазного руху.

Як ми вже згадували, українська буржуазія ще наприкінці XIX ст. робила спробу об'єднатися у всеукраїнську організацію. Водночас рішуче ставиться питання про підсилення діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Туди з України надсилається ряд видатних культурних сил, насамперед професор Мих. Грушевський. Він став на чолі Львівського товариства і за його керування воно швидко виростає в справжню на той час українську *) академію: ряд секцій товариства провадять свою роботу активно, як ніколи до того, зачіпаючи нові ділянки наук, посиливши свою видавничу діяльність.

*) Буржуазну.

А на Україні тим часом з'являються вже сталі видавництва буржуазні, як от Б. Грінченка (з 1894 р. в Чернігові), «Вік» (з 1896 р. в Києві, субсидійоване «Всеукраїнською організацією»), на чолі стояли С. Єфремов, Дурдуківський та інші), в Петербурзі окремо заклали ще одно українське видавництво (1898 р.). Видаючи українську книжку з красною письменства й іншу, взагалі помірковану на зміст, ці видавництва задовольняли свого буржуазного, дрібнобуржуазного, а почасти й пролетарського читача (демократичне на зміст красне письменство).

Наука тогочасна українська, дійшовши нечуваного доти розвитку, розвиваючись чи то як українська, чи в формі якоїсь іншої, завойовуючи й місце для української науки, служила теж більше, як ніколи до того, інтересам українського буржуазного національного руху. Проф. М. Грушевський, як він і сам то визнає, працює над монументальною працею з історії України (багатотомна «Історія України-Руси»), підводячи в ній історично-наукову базу під національну відокремленість України, право української нації на своє існування і взагалі всю роботу свою скеровуючи «для викінчення української нації».

Схема та розуміння історії України цього вченого, побудовані на визнанні цілком самостійного від російського процесу історії українського народу, на розумінні цього народу, як безбуржуазної, безкласової нації, якраз і відповідали інтересам руху буржуазії, що хотіла вести за собою маси на забезпечення її класових домагань, хотіла за шовіністичним чадом викликати маси на збудування буржуазної України й одночасно — на відхилення їхньої уваги від тогочасних класових антагонізмів і в нетрах самого українського суспільства. Таке розуміння минулого українського народу було характерне й для пізнішої буржуазної української науки, коли майже всі тогочасні українські історичні видання було просякнено впливом М. Грушевського. Треба сказати, що цей вплив відчувається й тепер у працях сучасних українських буржуазних істориків на Україні, хоч як вони його не замаскують. Перебуваючи в Галичині, Грушевський створив там цілу школу буржуазних вчених істориків (Джиджора, Герасимчук і ін.), що прийняли на дальше розроблювання в ХХ ст. схему й світогляд свого вчителя.

Можна ще навести приклад з другої науки — української мови. Часто не прямо присвячували їй свої праці вчені на

Україні, та, говорячи про цілий ряд різних мовознавчих проблем, кінцень-кінцем зводили на обстоювання права розвиватися українській мові, культурі, визнавали її самостійність. Відомий харківський професор О. О. Потебня в праці «Язык и народность» та низці інших наукових творів, у лекціях своїх фактично бореться за українську мову, визнаючи потребу розвитку національної мови, збереження народностей від асиміляції, закликаючи не боятися чужих впливів, а в боротьбі з ними розвиватися далі. Це ж можна сказати й про досліди вчених з української етнографії (проф. Х. Вовк та ін.). Таким чином, українська буржуазна наука йшла в ногу з тими політичними вимогами, що їх висувала кляса буржуазії на Україні в кінці XIX — початку XX ст., в цілому по-угодовському залишаючись на ґрунті бездержавности української нації.

Отже, оцінюючи всю другу половину XIX ст., як добу розвитку української буржуазної культури, ми можемо сказати, що на початку XX ст. українська буржуазія вже оформилася організаційно, об'єднала свої сили і свою роботу культурну в масштабі всеукраїнському. Відповідно до обставин, в обох частинах української землі провадився дальший розвиток української національної культури. На Заході ця робота скупчилася у Львові, в організованому центрі — товаристві ім. Шевченка, де й розвивалася більш чи менш вільно; на Україні вона скупчилася в Києві, Харкові, де, прикриваючись офіційною руською культурою, провадила роботу все в тому ж, що й західньо-українська група, напрямку, постійно тримаючи зв'язок одна з одною.

Красне письменство, наука, книжка, театр, молода музика, ось були головні ділянки культурної роботи української буржуазії. Школа українська була лише в Галичині; на Україні дирекція народних шкіл подбала про те, щоб викоринити будь-які спроби української школи.

Ідеологічне спрямування всієї культурної роботи, як ми вже говорили, було в основному скероване на обслуговування інтересів буржуазії, зокрема дрібної буржуазії, в її клясовій боротьбі.

Сили буржуазії було виявлено, наступала доба партійного оформлення, програмового домагання, угодовського виторговування поступок від російського уряду в конкретних умовах політичної дійсности в царській Росії. Ось тут остаточно вияви-

лася, з одного боку, нереволуційність української буржуазії, її угодовство в стосунках з урядом, з другого — фактичне зречення, неспроможність продовжувати розвиток, забезпечити далі будучину української національної культури.

Виросла на цей час вже остаточно нова класова сила, що на терені всієї Росії почала справді революційну боротьбу за повалення царату, а разом з тим в національних поневолених країнах Росії перебирала на себе й завдання забезпечити дальший розвій національних пригнічуваних царатом культур, насичивши їх далеко вищим щодо класових завдань змістом, поставивши кінець-кінцем незрівняно вищу мету перед ними — прямування трудящих мас до соціалізму, звідси ж давши їй і новий стимул для розвитку. Наближалася революція 1905 р., зростав її гегемон — пролетаріят, а одночасно гуртувалися й сили контрреволюції. Це визначило розташовання класових сил у назріванні революції, боротьбі за неї. Визначило це також і ролю та місце клас — буржуазії й пролетаріату — в будованні української національної культури.

Находило бурхливе ХХ століття, доба імперіялізму.

БУРЖУАЗНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХХ ст. ТА ЗАРІДКИ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(до 1917 р.).

Кінець ХІХ—початок ХХ ст. приніс складну, як ніколи до того, соціально-політичну ситуацію в суспільстві. Остаточно виросла й оформилася, вже як «класа для себе», класа пролетаріату в Росії, що виставляв програму революційної перебудови суспільного життя, програму, в якій з урядом і ладом не могло бути ніяких компромісів. В РСДРП пролетаріят знайшов свого вождя на шляху революційної боротьби (заклалася 1898 р.). Класа ця брала на себе ролю гегемона в революційному рухові, ведучи за собою селянство в розв'язанні аграрного питання. Загострення класових антагонізмів від кінця ХІХ ст. у зв'язку з посиленням розвитком капіталізму з року на рік роздувало революційне полум'я в Росії. Селянські розрухи 1902--1903 р.р. на Україні були попередником аграрної революції. 1905--1907 рік був уже «генеральною репетицією» штурму поміщицько-буржуазного

руського царату, при чому репетицією, що в ній відігравав основну роль пролетаріят у місті та незаможницько-середняцьке селянство на селі.

І вже від початку ХХ ст. перед урядом стояла боротьба на два фронти — з революційним пролетаріатом та селянством і з національною буржуазією. Одначе, остання сама пішла до уряду торгуватися за свою лояльність: адже, мов тій старшині в XVII — XVIII ст., національній буржуазії так само небезпечно було залишатися віч-на-віч з хвилями революції, зокрема для куркуля на селі. А з другого боку, саме дрібна буржуазія стояла найближче до революційних мас, то саме ж їй найлегше можна було взятися обдурити ці маси в боротьбі. Коли розгорнулася класова боротьба ХХ ст., буржуазія, зокрема дрібна, на Україні організовується в національні партії, щоб зіграти роль сторожових собак у цараті, класово (все ж капіталістичний) найближчого, аніж революційний пролетаріят і селянство, що в своїй боротьбі несли визволення від поміщицько-буржуазних клас експлуататорських. Ось тепер закладають українські партії й між ними т. зв. «Революційну українську партію» (РУП), що на неї й лягло завдання (згодом на УСДРП) скеровувати, затушкувати розжеврювану класову боротьбу з засад соціальних на національні. Так і собі і заразом царській дворянсько-буржуазній Росії служила українська буржуазія в ХХ ст.

А коли служили, то природно було торгуватися за свою службу, щоб сплатити чимсь, на чому стояли. Тепер, коли пішла мова про програму, що ж дати їй брати, українська буржуазія в масі кінець-кінцем навіть не висовує вимоги самостійності чи хоча би рішучо автономності України — вона домагається лише того, що не позбавило б буржуазію повсякчасно класової допомоги від царської Росії, а разом, що не протирічило б існуванню імперії й надалі, що справляло б на маси вражіння проведу від буржуазії в національному рухові. Програмою основної течії в українському буржуазному рухові стало домагатися зрештою лише культурно-національної автономії, що зводилася тільки до поділу шкільної справи в Росії за національностями. Ось у таку міщанську націоналістичну ідею виродився український націоналізм ХХ ст. Ця автономія дала б школу тільки дітям багатих батьків, їм і служила, а нікому іншому. «Це не тільки шкідлива, а й просто шахрайська дурн-

світська витівка з боку капіталістів»,—так оцінював Ленін ідею цієї автономії*), визнаючи, що її проповідь тільки розпорочує робітників, а не об'єднує їх, чим і грала на руку буржуазії.

Одстоюючи вимогу культурно-національної автономії, українська буржуазія разом з тим підкреслювала, що вона дбає лише про автономію для себе, що її рух то ввесь проти царату був нов таки виключно в її інтересах. Немає чого говорити, що швидко її маси не йдуть уже за цими гаслами, що й для мас ця швидше метушня, а не справжня боротьба буржуазії та її ідеологів—інтелігентів, так само була чужа. Тут можна нагадати становище інтелігенції, змальоване в оповіданні М. Коцюбинського «Сміх», де наочно подано два річища руху, по суті ворожих одне одному.

Та відстоювання культурно-національної автономії йшло в супроводі розжоврювання націоналістичного чаду, шовінізму. Ним пройнята буржуазна література ХХ ст.; шовінізм український виявляє в основному й ліва течія—дрібнобуржуазного, лівобуржуазного руху, що силкувалася за собою повести революційні маси. У Винниченка в оповіданні «Поміркований та щирий» виводиться якраз тип такого шовініста. Фронт українських шовіністів у ХХ ст. поширив і зв'язався вже й з клерикальними верствами, навіть правими, чорносотенними. Тут уже недивно було почути від такого оборонця, як правий депутат Державної думи єп. Нікон, приміром, такі заяви: «Український нарід не шукає якоїсь препрославленої автономії, відновлення Січі Запорізької; українці—не сепаратисти... українці—не інородці, вони—свої, наші рідні брати, а тому то їх не повинно обмежувати в мові і в національнім культурнім розвитку, інакше ми сами дорівнюємо їх, наших братів, до євреїв, поляків, грузин і інших, справді інородців». Тут, як бачимо, триває, що й личить чорносотенцеві, визнання потреби виділяти інородців, визнання неминучости національної нерівности. І неспроста В. І. Ленін казав, що «у єп. Нікона гасло «національної культури» українців означає на ділі гасло пропаганди чорносотенства українською мовою, гасло українсько-клерикальної культури»**).

Тож, як бачимо, буржуазний національний рух, розвиток на-

*) «За правду», № 46, 1913.

***) «Правда труда», № 3, 13 IX 1913.

ціональної культури більше, як колись, говорили про класову роль цієї культури, цього руху.

Та своєю чергою розгулявся й націоналізм реакції руської, що не хотів ані в чому поступитися перед роздрібними національними рухами в царській Росії. Точилася гостра боротьба в Росії, в якій національна буржуазія згодна була піти на поступки перед царатом, аби зберегти й далі для себе свою культуру, свою частку визиску мас, і з другого боку — спільним фронтом виступала національна українська й руська буржуазія проти робітничого руху, проти революції. Рішучий курс на асиміляцію всіх національностей («в едином русском море»), а фактично позбавлення трудящих пригноблених націй будь-якої можливості культурного розвитку — ось була суть політики царату в ХХ ст.

«Образование для народа вредно, т. к. приучает его мыслить», так говорив ще до цього один із стовпів чорносотенства — Победоносцев.

Тільки хвилі революційного руху вривали цю войовничість реакції, що в своїй боротьбі змушена була шукати теж спільника в національних буржуазіях, де в чому поступаючись при цьому на користь їхніх культур насамперед. Наближалася революція 1905 року і українська буржуазія сміливіше, як ніколи, виступає з своїми вимогами дати автономію в царині слова та освіти. Борис Грінченко *) в своїй брошурі «Какая теперь школа в Малороссии» і цілий ряд інших буржуазних діячів обґрунтовують ці свої вимоги. Домагаються доступу їхньої української книжки до бібліотек, книгарень та читалень. Російська Академія Наук висловила «за отмену стеснений над малорусским языком», комітет міністрів визнав, що утиски українського друкованого слова «препятствуют повышению низкого культурного уровня крестьян малороссийских губерний», хоч «из филологических (!) соображений» все ж відмовився покищо дозволити викладання українською мовою.

Революція 1905 року зірвала гатку з культурного руху; прийшли давно сподівані «свободи», зокрема воля друку. Та швидко виявилось, що ці «свободи» можуть якийсь час тривати тільки для буржуазного руху; рух пролетарський справжньої свободи від царату так і не мав — швидко почали забороняти, конфіску-

*) Заклав українську буржуазну радикальну партію.

вати видання, закривати їхні заклади й т. ін. Для розвитку української буржуазної культури революція 1905—1907 р.р. дала дуже багато — з своїх культурних надбань буржуазія прямо могла пишатися.

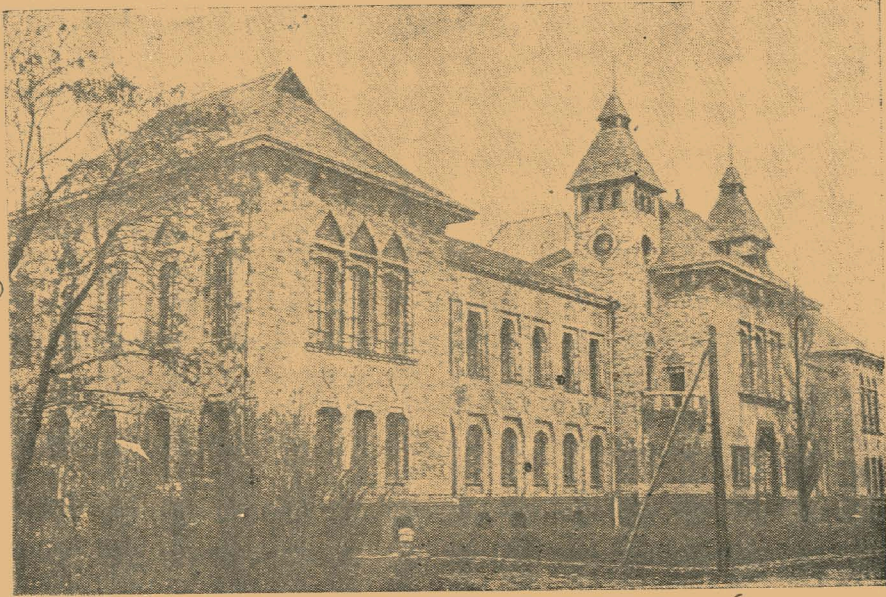
Мова українська здобула визнання самостійності від найавторитетнішого наукового закладу царської Росії — Академії Наук; література українська стала вже величиною серед слов'янських літератур. Цілий ряд видатних поетів та письменників (Винниченко, Коцюбинський, Леся Українка, Вороний, Олесь, Кобилянська та ін.) запозичають і засоби й часом зміст, філософію від тогочасної світової літератури, що визначалася такими літературними течіями, як от символізм, імпресіонізм і т. ін.

Наука українська мала (особливо історія) нечувані досягнення, що вводили її в коло інших світових буржуазних наук; ріс український театр, музика (М. Лисенко). Жваво йшла праця над іншими видами мистецтва — архітектури, малярства тощо, вивчаючи народній стиль, щоб на ньому побудувати дальший розвій мистецтва. Народній орнамент, вишивки, бандуру (Г. Хоткевич), фольклор, пісню — все це з підсиленою енергією збирає буржуазна культура, щоб піти ще далі в своєму розвитку; цілий гурт працює під керівництвом Б. Грінченка над укладанням капітального словника української мови.

Росла українська книга — за один рік 1908 було видано 220 назов, тим часом як за 1906—1907 р.р. видали вдвоє менше; з 12 місяця серед національних книжок у Росії (в 1907 р.) українська книжка в 1908 р. перейшла одразу на 8 місце.

Вибравши (в умовах царату та через свою соціальну природу) кооперативну, «громадську» форму діяльності, зокрема, наукової, використовуючи матеріальну допомогу від мільйонера Смирєнка, поміщиків Чикаленка, Леонтовича та інш., буржуазія вже не задовольняється з існування Львівського наукового товариства ім. Т. Шевченка й закладає Українське наукове товариство в Києві, що працює в тісному контакті з Львівським. На Україні починають виходити видання українською мовою так періодичні (перші укр. газети «Хлібороб», «Рада» та інш., журнал «Україна», «Літературно-науковий вісник»), як і епізодичні (праці М. Грушевського, С. Єфремова та ін.). В ряді міст на Україні виходять українські журнали та газети — буржуазного, зви-

чайно, напрямку. Швидко працювало вже на Україні зо два десятки українських видавництв (в одному Києві 13 — «Час», «Криниця» та ін.). Були українські друкарні та книгарні. Як і на Західній Україні, буржуазний культурний рух на Наддніпрянщині від кооперації вже діставав також міцну підтримку, базу для свого розвитку.

Будинок Полтавського губ. земства (тепер Державний музей).

Етнографічно-натуралістична течія в малярстві своєю тематикою, сюжетом у чималій мірі ідеалізувала село, минуле українського народу, зачеплюючи сільську буржуазію, часто й панство (ще до того — Жемчужників, Трутовський, Мартинович). Картини з українським сюжетом — Редіна, Ярошенка, Маковського, особливо Пимоненка, ще Куїнджі та інших представників натуралістично-народницької, буржуазної течії користуються на той час великим успіхом. Згодом буржуазне малярство українське пишалось вже такими іменами, як Г. Нарбут, Бурачек, Кричевський та ін., що їхня творчість (як от Г. Нарбута) притягала до себе увагу й світового мистецтва.

В збудуванні дому Полтавського губерніяльного земства, будинку проф. М. Грушевського, вокзалу в Катеринославі (тепер

Дніпропетровське) та ін. українська архітектура *) зафіксувала модернізований український стиль. Треба сказати, що земські управи (як от Полтавська) скупчували чимало (й часто переважно) представників українського національного руху, з яким ліберальне українське поміщицтво й духівництво становило тепер один фронт. І земство після 1905 року у всякий спосіб одстоює насичення українським елементом народньої школи (що недивно, коли згадати, що в ній вчилися переважно діти заможного селянства), закладаючи семінарії вчительські, закупаючи через свої книжні склади й українську літературу для шкільних бібліотек.

Земства закладали при собі крайові музеї, до яких збирали чимало історичних пам'яток, етнографічного матеріалу, почасти навіть публікуючи ці збірки. Нарешті, земства дбали про відродження українського стилю в кустарних промислах (ганчарство, вишивання, гаптування, різьбарство тощо), закладаючи ремісничі школи, майстерні, видаючи цілі альбоми зразків стилю (напр., «Малороссийский орнамент» та ін., вид. Полт. губ. земства). За роки 1906—1909 було влаштовано 3 всеукраїнські кустарні виставки. 1911 р. відбулася виставка української художньої промисловости. Київський музей намагаються перетворити на всеукраїнський національний, влаштовують там виставки для України тощо. Особливо серед земств визначалися своєю діяльністю в такому напрямку Полтавське губерніяльне земство, Чернігівське, почасти Катеринославське та ін. на Україні.

Зв'язок українського національного буржуазного руху з духівництвом, як і з поміщицтвом, знаходить тепер особливо виразний свій вияв. Єп. Парфеній від синоду дістає згоду на закладання цілої комісії редагування перекладів т. зв. «святого письма»; сам цей єпископ переклав на українську мову євангеліє. Тут на ділі виявилось, як українську мову використовували для пропаганди чорносотенства, клерикально-української культури. Участь Парфенія в рухові позначилася в царині церковній ще одним — дістав фактичне анулювання кол. указу про заборону будувати в українському стилі церкви. Цей єпископ сприяє будуванню розкішної в українському стилі церкви в с. Плішивцях, кол. Гадяцького повіту, на Полтавщині.

Ось такого широкого розмаху в усіх дільницях досяг куль-

*) Звичайно, буржуазно-поміщицька.

турний буржуазний зб'юкований український рух в ХХ ст. В ньому сконсолідувалися, як бачимо, всі найправіші елементи (поміщик Лізогуб, єп. Нікон, єп. Парфеній і аж до дрібнобуржуазних націоналістів с.-д. типу — Л. Юркевич, Д. Донцов тощо). Цим «сердечним єднанням» доводилося, що вся культурна робота буржуазного руху простує лише, щоб рідною мовою посилити вплив на маси за панування над ними поміщицько-буржуазного ладу та щоб виторгувати собі за це від уряду як найбільше.

Все ж досягнення буржуазної української культури були величезні і неспроста на просвітньо-економічному конгресі, що його скликала українська буржуазія у Львові 1909 р., вона (буржуазія) дійшла до гордовитого визнання — мовляв, всі ці досягнення є яскравий «показник, що ми, як нація, свідомо свого «я», дійсно посуваємося наперед!» Послаблення режиму, ряд, хоч і куцих, «свобід», здобутих кров'ю пролетаріату та селянства, буржуазія квапилася використати на зміцнення своїх класових позицій, ані на крок не наближаючись до мас, не збираючися зробити їх активними учасниками цієї культурної роботи. В один тільки спосіб притягала кого могла — отруюючи шовінізмом, збиваючи на вимогу, що, мовляв, у всій боротьбі повинно бути спочатку національне, а потім все інше. А що пролетаріат мало йшов на це гасло, потрібне тільки для буржуазії, що фактично буржуазну культуру розраховано було насамперед на обслуговання основної сили в буржуазному рухові — буржуазії на селі, а тим часом доводилося вже боротися з інтернаціональним робітничим рухом і в себе на Україні, буржуазія дійшла швидко висновку, що на Україні немає українського пролетаріату, що він зросійщений, що до нього немає чого прислухатися, навпаки, він саме і є національний ворог. Таке визнавали навіть ті, що вважали себе за соціал-демократів (Л. Юркевич).

Що ж дивного, коли і реакція після 1905 — 07 рр., закріплюючи перемогу, посилюючи репресії, взялася насамперед за рух робітничий та селянський, а не за національний буржуазний. Останній їй теж був не до вподоби, та з ним можна було чекати, навіть його можна було використати на спільну боротьбу й остаточний розгром революційного руху робітників та селян. Тепер же гасло культурно-національної автономії ніяк не могло загрожувати наявній єдності царської поміщицько-буржуазної

Росії. Навпаки, українська буржуазія охоче йшла на все, щоб тільки допомогти своєму класовому спільникові навести «лад» в імперії — розрухи зачіпали ж і буржуазію, насамперед на селі. Тому так широко працювали українські депутати в Державній думі, тому то мовчки зносили вони всі ляпаси від царату.

Та все ж сам факт співробітництва в Державній думі, наявність культурних досягнень буржуазії до певної міри був так само наслідком прориву в мурі самодержавства за 1905 — 07 р.р. І, ліквідуючи ці прориви, царат підбирався й до «свобід» української буржуазії. Поступове посилення цензури, боротьба інспекторів дирекції народніх шкіл з українським елементом, посилення мережі т. зв. «церковно-приходських» шкіл, закриття бібліотек, адміністраційні висилання вчительства, посилена русифікація в армії тощо — ось як потроху підбирала віжки реакція в боротьбі з національним рухом, з дальшим розвитком української культури.

20 січня 1910 р. царський міністер П. А. Столипін видає відомого указа «об инородцах», що фактично ставив на становище безправних всіх «інородців» і український нарід. І тут цілком логічним для уряду були пояснення Столипіна, що це, мовляв, політика не нова, що «наше правительство, начиная с XVIII ст., постоянно боролось против движения, известного в наше время под наименованием украинского».

Не розходився, а в цілковитій згоді з такою лінією був наказ одного командира в армії (полк. Шнайдер), що заборонив офіційно салдатам-«інородцям» провадити листування рідною мовою. «Армия в мирное время — это школа. Иноходец, пока состоит на службе..., должен и обязан научиться русскому государственному языку; это также возможно только при условии предъявления к инородцам требования и говорить и писать только исключительно по-русски. Родные его или знакомые также должны отвечать по-русски». Тим часом представники в Державній думі, як ми бачили з вислову єп. Нікона, прагнули тільки, щоб за «інородців» визнавали інших усіх, та не українців...

Між тим, указ П. Столипіна 1910 року, як і вся сума репресій на українську культуру, наносили, хоч і далеко не смертельні, але чималі удари цій культурі, цьому рухові. Як же реагувала на все це українська буржуазія, її інтелігенція?

Основна складова частина українського буржуазного руху — сільська буржуазія, наслідком реформ того ж Столипіна (1906 р. тощо), перед загрозою революції ще більше хилиться в бік поміщицько-буржуазний, легше піддаючися урядові в національній програмі. «Спасибі їй за те, що дають», — так можна визначити ставлення української буржуазії до національних утисків уряду. Недивно, що з зміцненням реакції, особливо після згаданого закону 1910 року, який дав директиву посилити русифікаторську політику царату, буржуазний рух, буржуазна українська інтелігенція, поміщики, духівництво їй не збиралися якось активно виступати проти цих утисків, не погоджуватися. Вони тихенько збиралися на панахиди та реферати, присвячені Т. Шевченкові, влаштовували часом для себе закриті святкування ювілеїв (Лисенка тощо), закриті концерти, вистави, на які ніхто їй не думав закликати когось з низів, хоч ті їй тяглися вже до української культури. Закладали ці «революціонери в рукавичках» для себе українські клуби, поминаючи їй тут притягти інший соціально елемент. Та при всьому тому український національний рух, хоч як того хотіла українська буржуазія, не міг обійти мас. Шевченкові свята 1911, 1914 років, відкриття пам'ятника Ів. Котляревському у Полтаві 1903 р. й т. ін. нагоди притягали їй участь низів, що дуже тільки компрометувало українські «верхи». І уряд у своїх репресіях, власне, розправлявся не з «верхами», а з тими ж таки низами, для яких участь у національному рухові зв'язувалася з участю в революційному рухові взагалі.

Проблему боротьби з революційним і національно-буржуазним рухом розв'язав уряд від початку війни 1914 року. Відтепер і полегшилася для нього ця боротьба, тим більше, що український буржуазний рух розколовся, становив ненадійну для уряду щодо політичної орієнтації масу. Була сильна течія, яка вважала, що тільки перемога Австрії та Німеччини може здійснити класові намагання української буржуазії. Російський уряд не мав підстав сподіватися на особливу відданість всієї української «буржуазії», особливо, коли їй доводилося вибирати проміж Росією й конституційною Австрією, де українська буржуазія жила далеко вільніш. Українська соціал-демократія, завершивши коло свого остаточного відходу від робітничого руху, в більшій частині за кордоном вливається в буржуазний «Союз визволення

України», закладений в Австрії швидко після початку війни, об'єднавшись там далі з рештою буржуазії в «Загальну українську раду». В Росії українські соціал-демократи так само об'єднуються з буржуазією (навколо журн. «Украинская Жизнь»).

Та коли реакція в Росії взялася в 1914—1915 р.р. винищувати в себе «мазепинство», вона вдарила рішуче й по рештках культурних організацій, що дожили до цього часу. Позакривано було «Просвіти», українські різні товариства, журнали, газети українською мовою; швидко Україна під Росією не мала на якийсь час жодного періодичного українського видання. Зачиняли книгарні, видавництва, чинили утиски театрові українському й т. ін.

Добиралися навіть до таких цілком безпечних для царату буржуазних українських видань, як газета «Рада». Її теж 1914 р. зачинили, а коли видавці (поміщик Є. Чикаленко та ін.) подали до командувача Київської військової округи прохання дозволити видавати газету, запевняючи, що вони її використають на допомогу захищати «отечество», генерал Бухгольц (командувач округи) дав лаконічну відповідь: «Не позволяю, пусть лучше не просят!» (з резолюції).

І цей ляпас переніс український буржуазний рух. Реакцію російську, свою русифікаторську політику переносив уряд і на терен окупованої Західньої України. Там теж чорносотенство гаряче взялося винищувати «мазепинство» та прищеплювати «братському народу» свою «руську культуру». Це щепління виявилось насамперед у тому, що туди надіслали руських вчителів, попів, урядників, закривали українські школи, «Просвіти», кооперативи, причиняли українські видання, часом просто по-звірячому винищуючи цілі бібліотеки тощо, вчиняючи погроми, висилаючи з краю українське населення, роблячи його етапними чи «біженцями». Це була робота зграї царських «визволителів» — єп. Євлогія, гр. Бобринського та ще цілої сили, що енергійно вживала в Галичині та Буковині всіх цих «благодетельных мер».

І при всьому тому українська буржуазія, навіть в тій лівій частині, що вважала себе за соціал-демократичну, не тільки не почала боротися з цим усім, а навпаки—знаходилося й чимало таких, що навіть закликали підтримувати царський уряд у його боротьбі з німецькими державами. Ми не кажемо про праве

крило буржуазного руху — те здебільшого перейшло просто до табору монархістів, сладо вітальні телеграми цареві, висловлювало «верноподданнические чувства», святкувало перемогу в Галичині разом з урядом, з російською буржуазією, духівництвом та поміщицтвом.

Та ось навіть такий уже «лівий» український соціал-демократ, як відомий С. Петлюра, в липні 1914 р. писав (від редакції журналу «Украинская Жизнь» у Москві): «В исторический момент, когда испытанию подверглось их национальное чувство, голос украинцев прозвучал вполне явственно, и они вместе с другими народами многоплеменной России могут утверждать, что сила и цельность того единодушия, которое под влиянием осознанной опасности сплотило все разноплеменное население России, все классы и группы общества, — единодушия небывалого..., созданы и при участии украинского общества, сумевшего найти в себе достаточно и политического развития и гражданского такта, чтобы во время государственного потрясения поставить на первый план идею защиты государства и отражения угрожающей ему опасности». Та такий вияв настроїв і переконань в українській буржуазії говорив наочно про те, що весь буржуазний національний рух переживав безвихідну кризу, йдучи фактично на цілковите безумовне злиття з урядом і панівними верствами Росії. Та таку ж кризу, відмежовання від мас переживала й уся культура цього руху.

Вище ми згадували про літературні течії, що, слідом за Заходом та Росією, поширилися й на Україні. Ці течії (імпресіонізм, символізм тощо) панували й по інших ділянках мистецтва, відбиваючи занепадницьку, антидемократичну, аристократичну філософію Ніцше, буржуазну західньо-європейську філософію, ідеологію, що свідчила про початок загнивання буржуазної класової культури доби імперіялізму взагалі. Українська буржуазна культура в цілому переживала теж уже процес загнивання, кризи безвихідної, перебувала вже в багні націоналізму.

Ще більше, її лівіша, найдемократичніша течія (Винниченко, Ів. Франко, Леся Українка та інші) своєю тематикою, змістом перебувала вже під певним впливом робітництва, розвиваючи ідею націоналізму до межі, за якою починалося заперечення цього націоналізму, за якою був шлях до інтернаціоналізму. Але на цей шлях вони не пішли. Тобто перед цією те-

чією стояв лише подвійний шлях: або до інтернаціонального робітництва, або до фашизму. Імена Винниченка, Донцова та ін. і роль їхня в Жовтневій революції згодом говорять, куди більше з часом росла ця течія.

Але самий факт її існування в українській буржуазній культурі, в усьому буржуазному національному рухові говорив за те, що цей рух, його національна культура, як бачимо, кололися, загнивали, не могли вже дати будь-яких здорових ростків. Вони, не доживши при цараті до вільного розвитку, мовчки скапитулювали перед царатом, навіть згодні були служити йому й далі. Та тим тільки ще раз доводилося, що не буржуазії завойовувати у царата й поміщицько-буржуазної Росії самостійність України, що буржуазія неспроможна забезпечити розвиток культури національної, як і взагалі не буржуазія була гегемоном революційного руху. Цього міг досягти тільки пролетаріят, що протягом ХХ ст., вирішив в «клясу для себе», ставши гегемоном у боротьбі проти царату, висунувши й форму влади диктатури пролетаріату — ради, перебирав на себе й завдання принести визволення пригніченим національностям Російської імперії, з'єднати під своєю владою трудящий люд цих націй, забезпечити вільний розвиток їхніх культур, поставити ці національні культури на службу інтернаціональній справі визволення людства. Отож саме з цього часу вже слід шукати й зарідків елементів української пролетарської культури.

Виникнення перших зарідків елементів української пролетарської культури, тяжіння пролетаріату до національної культури на Україні обумовлюється, поперше, національним складом пролетаріату, змінами в цьому складі й, подруге, розв'язанням національного питання в програмі революційної соціал-демократії. Зріст класової свідомості пролетаріату, як передумова до його участі в революції, визначався розвитком капіталізму в Росії та на Україні; це ж впливало й на кількісний зріст пролетаріату.

В розвитку капіталізму ХІХ — ХХ ст. ми можемо відзначити в історії України такі два моменти: до кінця ХІХ ст. й другий — від кінця ХІХ — ХХ століття (доба імперіялізму й пролетарської революції). Характерна особливість першого є доплив чужоземних капіталів при повільному темпі капіталізації доско-

дарства України. Вкладання цих капіталів у кам'яновугільну, металургійну промисловість на Донбасі та Криворіжжі було наслідком колоніальної політики європейського капіталу, що шукав прикладання на Україні.

Розрив цього зросту капіталів з темпом капіталізації всього господарства України в цілому відбивався на національному складі основної маси пролетаріату цих районів. Повільний зріст капіталізму в сільському господарстві затримував поглиблення диференціації селянства, його пролетаризацію. Через це Донбас і Криворіжжя живилися в цей час в основному не з української національності, а комплектували пролетаріат головню з виходців російських губернь; з російських чи зросійщених елементів комплектувалися й керівні інженерно-технічні сили.

Ось такі обставини вплинули на те, що в переважній частині пролетаріат виробничих районів України в XIX ст. був російської національності. Українська національність комплектує ці райони лише з кінця XIX ст., в XX ст., коли прискорився вже процес капіталізації господарства України, коли село зокрема почало викидати маси спролетаризованого селянства. Кількісно це комплектування XX ст. переважало набагато кадри пролетаріату XIX ст. на Україні. Своєю чергою ці нові кадри українського пролетаріату перебували не за однакових умов: у старих виробничих районах, як Донбас, Криворіжжя, українські пролетарі потрапляли в інше національне оточення — і пролетаріат і керівництво в масі вони заставляли тут російські.

До певної міри не те було по інших районах України, зокрема на Правобережжі. За тутешніх умов місцеве селянство досить давно почало комплектувати пролетаріат української національності, й особливо з кінця XIX ст. Працював цей пролетаріат головню в сезонній промисловості, як от цукроварництво, гуральництво. Така особливість впливала в той спосіб, що цей пролетаріат, поперше, був переважно української національності, а подруге — в масі він не рвав зовсім зв'язків з селом, не русифікувався. Останнє вплинуло на те, що зв'язки цього пролетаріату з всеросійським робітничим рухом були слабші, тут мали більше впливу зате ліві, дрібнобуржуазні українські партії.

Для справи революції, як бачимо, корисна була лише єдність пролетарів українських та великоросійських, бо тільки

вона, принісши визволення клясове, забезпечувала для української національності визволення й національне. Посилення ж комплектування пролетаріату на Україні з української національності в ХХ ст. в таких районах, як Криворіжжя, відривало ці нові кадри від села, але зате одночасно викликало й у нього потребу (для підвищення клясової свідомості) мати свою клясову національну культуру, що була насамперед культурою робітничого руху, культурою революції.

Інтернаціональна справа клясового визволення — така була основна суть цієї культури; в такому разі за тогочасних умов насамперед використовувалося єдність з старшим російським пролетаріатом, з його кола революційних ідей, з його засобів розвитку клясової свідомості робітництва. «Великоруські й українські робітники повинні разом і, доки вони живуть в одній державі, в найтіснішій організації, єдності та злитті боронити спільну або інтернаціональну культуру пролетарського руху, ставлячися з абсолютною терпимістю до питання про мову пропаганди та про зауваження суто місцевих чи суто національних окремих особливостей у цій пропаганді» — так учив Ленін, коли постало питання про національні культури в Росії *).

Мова українська й була за засіб підвищити клясову свідомість українських робітничих мас, засвоїти соціалістичну літературу, подавану рідною мовою. За тогочасних умов опанування мови можливе було при участі в українському культурно-просвітньому рухові, насамперед через демократичну книжку, газету, театр тощо. І, як ми далі побачимо, ці засоби в масі все більше використовувє український пролетаріат, але не як самоціль, а лише як шлях до підвищення свого культурного рівня, усвідомлення клясової боротьби. Тому недивно, коли також рано спостерігаємо, що участь у культурно-просвітньому українському рухові обумовлювалася службою певним революційним завданням, зв'язком з роботою революційної соціал-демократії на Україні.

Правда, треба визнати, що на цей період, особливо на Правобережжі й в близьких до нього районах України, ліві дрібнобуржуазні українські партії, по суті націоналістичні (РУП, пізніше УСДРП), ловили в свої лабети чимало українського пролетаріату, збивали його на шлях шовінізму, буржуазного

*) «Просвещение», №№ 10 — 12, 1913.

націоналізму. Та революційна соціал-демократія все більше боролася за підвищення класової свідомості пролетаріату на Україні, за розсіювання націоналістичного дурману (де ним встигли отруїти українські націоналісти) в українському робітництві.

Успішно працювала в цьому напрямку революційна РСДРП, з перших же кроків розв'язавши в своїй програмі національне питання в бік визнання права націй на самовизначення. Майже на кожному з'їзді партії, дуже часто на різних відповідальних нарадах РСДРП (наприклад, Краківська в грудні 1912 р. і ін.) стояло в повістці роботи й національне питання. Жодна партія в Росії, крім РСДРП (більшовиків), не ставила так рішуче, без будь-яких поступлень, розв'язання проблеми національної в своїй діяльності. Відомо, скільки сил, уваги віддав В. Ленін (а за ним Й. Сталін) національному питанню, розроблюванню його теоретичних основ на практиці тогочасного життя в Росії; гаряче відстоював Ільіч чистоту марксівського класово-інтернаціонального розв'язання національного питання, зокрема на Україні, борючися з буржуазними націоналістами усякого толку (як Л. Юркевич, Д. Донцов, П. Лібман, Ю. Семковський та ін.).

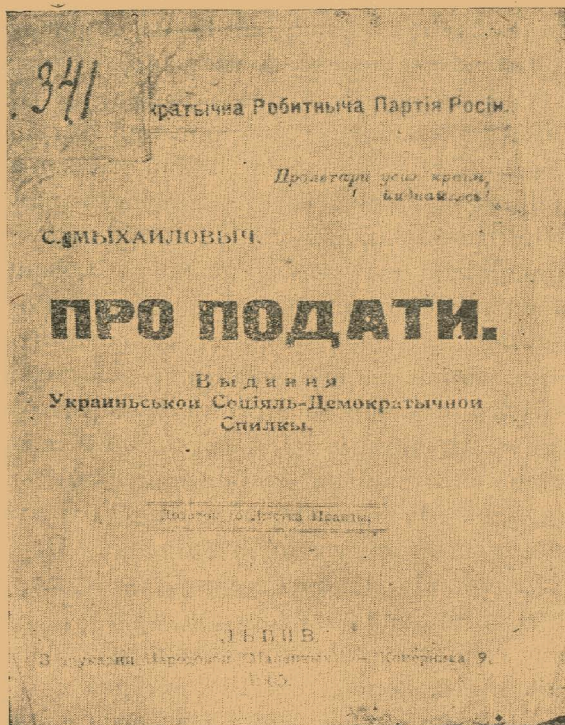
Отож з двох річищ живилися зарідки елементів української пролетарської культури, так би мовити, в нетрах буржуазної української та поміщицько-буржуазної російської. Перше основне річище, джерело інтернаціонального змісту, для культури українського пролетаріату становила доросліша культура західно-європейського та головно великоросійського пролетаріату — його класова свідомість, коло ідей, література, що на той час мала такі імена, як Чернишевський, Плеханов, Ленін і другим річищем, що на певний час давало класово перетворювану форму для першого, була культура буржуазна українська, а через неї світова буржуазна. З неї пролетаріат України, ставши разом з пролетаріатом усієї Росії до самостійного класового розвитку, повинен був брати й брав, пристосовуючи для своїх потреб, кращі демократичні елементи, все цінніше, що надбала буржуазна культура за своє існування.

От через ті саме особливості в історії утворення українського пролетаріату, про які ми говорили вище, неоднаково швидко йшов процес зародження й розвитку елементів української пролетарської культури. Тоді, як досить рано на Україні (ще в ХІХ ст., утворивши «Южно-Російський робочий

єюю» 1876 р., відігравши видатну роль в організації РСДРП, в успішному засвоєнні марксизму тощо) пролетаріят України в основному швидко прилучається до культури інтернаціонального робітничого руху, засвоює його класову свідомість, цілі й методи революційної боротьби, з опануванням національної форми

справа запізнилася аж до ХХ ст., відколи й спостерігаємо лише перші кроки в цьому напрямку.

Важко давалися ці перші кроки українському пролетаріатові. Буржуазії, як ми бачили вище, влада часто тільки загрожувала, все таки попереджала, що, мовляв, «пусть лучше не просят», а то гірше буде: за те ж, що вже попросили, минеться, мовляв, цим разом. Робітництву це все так не сходило: навпаки, участь в національному, зв'язана з участю в революційному, рухові, ще більше посилювала кару

Соціал-демократичне видання українською мовою 1905 р.

для пролетаріату від урядової влади.

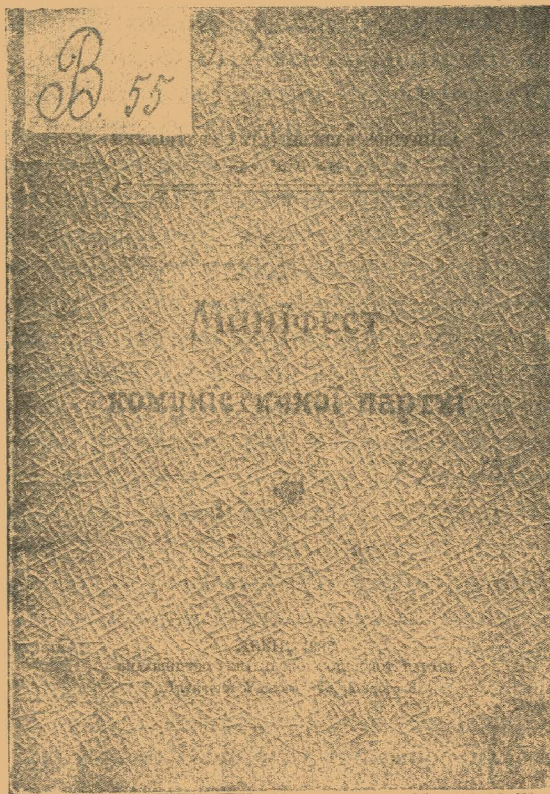
Якщо брати ті форми, в яких засвоювалися тогочасні певні надбання української буржуазної й зароджувалися ростки елементів пролетарської української культури, то треба почати з мови української. Нею прагнуть оволодіти певні групи пролетаріату, читаючи кращі демократичні зразки українського красивого письменства, часом і масової літератури з прикладних знань тощо. На цей же час припадає й зріст української (звичайно нелегальної) соціалістичної літератури («Укр. с.-д. спілка»,

окремі організації РСДРП (більш.) — в Катеринославі тощо укр. мовою) чи здебільшого видаваної на той час лівою течією українського дрібнобуржуазного руху (РУЦ, УСДРП і т. ін.). Програми партій, брошури, агітки, відозви і т. ін. — такою була ця література.

Вперше виходить українською мовою «Комуністичний Маніфест» (1902 р.), чимало інших революційних видань, як от «Царі, пани і люди», «Робітничча справа», «Павуки та мухи», «Дядько Дмитро», «Страйк чи бойкот» і т. ін. Початки зарідків української пролетарської культури впливають відповідно на тематику лівих дрібнобуржуазних українських письменників, що часом у своїй творчості приділяли вже увагу й пролетарітові, революційному рухові, як от Мих. Коцюбинський, Вол. Винниченко, Черкасенко та ін.; твір Ів. Франка «Борислав

сміється» входив уже як цеглина в зарідки молодій класовій культури української, зокрема на Західній Україні.

Напередодні революції вже готувалися сили для української пролетарської літератури. Робітничий читач української книжки становив уже чимале місце і як покупець її. Тут же ми бачимо перші спроби пролетаріату поширити літературно-культурну базу своєї роботи.

«Комуністичний Маніфест» укр. мовою,
вид. 1902 р.

Відомий чорносотенець Щоголев, що на завдання російського уряду та жандарського управління вивчав досконало весь український рух, зі злістю змушений був навести ряд фактів зацікавлення українською культурою в масах робітничих. За 1909 — 1912 р.р., приміром, на цукроварнях Київщини робітничі бібліотеки мали вже, хоч і невеличкі, зате добре підібрані українські відділи літератури. На кол. Катеринославщині на прохання робітників Каменського заводу при заводській книгозбірні відкрили були теж український відділ.

Та не тільки література українська знаходила збут і споживання в українського робітництва. Театр український був другою зарідковою формою для розвитку елементів пролетарської української культури. За тогочасних умов дуже велику роль відігравав цей театр, знов таки перейнятий, як надбання від буржуазної культури. Нещодавно з села, українському пролетаріатові була близька тематично тогочасна українська (етнографічна її) драматургія. Від споглядання зразків артистичної творчости таких майстрів, як от Саксаганський, Садовський й ін., пролетаріят починає закладати сам і свої театри, навіть виставляючи дещо і з творів своїх молодих аматорів. Можна було зустріти на заводах, фабриках, цукроварнях робітничі українські драматичні гуртки. Відомі були робітничі театри, прим. на Київщині (Ново-Гребельська цукроварня, Цибулівська тощо), де робітники 1907 — 1909 р.р. в своїх касарнях відбували українські вистави; також на кол. Катеринославщині, В.-Дніпровськ. пов., відбувалися в приміщенні Тернівської рудні українські вистави, в Києві та Харкові на паровозних заводах теж були робітничі українські драматичні гуртки.

Нам більше відома діяльність одного такого робітничого гуртка — це на ст. Полтава-Південна. Почав функціонувати гурток від початку ХХ ст. Особливою участю в гуртку визначився молодий робітник (монтер) М. І. Губа. Він не лише грав, і грав талановито, але й писав сам дещо, прислухався, приглядався до діяльності українських буржуазних культурних працівників, стежив за нею. І гурток цей швидко став відомий своєю грою в такій мірі, що його участі не нехтувала, а навіть просила українська буржуазія в Полтаві, коли хотіла щось влаштувати. На платні вечірки цього гуртка сходилася завжди робітничая маса, були повні збори. Ставили «Брат на брата»

«Суєту», «Сто тисяч» й т. ін. Але заробіток від сценічної діяльності гуртка йшов на... запальний політичний Червоний хрест^{*)}. Так на службу революційному ділові з перших кроків поставив пролетаріат свою культурно-освітню діяльність українську, в такий спосіб вже насичуючи її своїм класовим змістом.

До речі, не зважаючи на те, що полтавська буржуазія перебувала в певних стосунках з цим гуртком, саме вона серед його членів ніякої роботи не вела, зацікавлення українською культурою в ньому виросло помимо волі й бажання буржуазії. Ще більше, остання прагнула обійтись без робітництва, не втягуючи його до своїх об'єднань. Коли в Полтаві група української буржуазії, інтелігенції та поміщиків заклала була свій «Український клуб», до нього не закликали жодного робітника; так бувало й з вечірками, ювілеями тощо.

Та українське робітництво обходилося все більше без допомоги українських буржуазних культурних сил, від себе беручи участь в культурному житті. Так, від початку ХХ ст. все більше серед робітників стає популярним ім'я Т. Шевченка — робітництво бере участь у влаштуванні пам'яті поета-бунтаря, щиро проймаючися пошаною до нього, виучуючи, викладаючи на пісню його твори («Катерина», «Заповіт» та ін.). А тим часом буржуазні українські культурні діячі, часто молячися на павахидях «за раба божого Тараса», одночасно щиро виконували накази уряду про боротьбу з українським масовим національним рухом (конфіскація українських книжок з бібліотеки, репресії на українське вчительство і т. ін.).

Святкування Шевченкових роковин 1911 та 1914 рр. пройшли вже при чималій участі робітництва. В тій же Полтаві представники залізничників-робітників брали участь і у вшануванні композитора М. В. Лисенка. Ми маємо чимало фактів і влаштування різних масових музично-вокальних українських гуртків, куди входило й робітництво. Маємо свідчення про чимале поширення української книжки та преси в робітничих районах; є вказівки, що робітники охоче слухали лекції з українознавства, підтримували часто вимогу української школи, брали навіть участь у складанні адрес в справі відкриття українського університету в Львові 1912 р. (напр., Харк. пар. завод).

^{*)} Відомості беру з споминів, що ними ласкаво поділився зі мною т. М. І. Губа. Його ці спогади готує до друку вид-во «Пролетар».

Ось такі були паростки елементів майбутньої української пролетарської культури за ХХ ст. Вона мала певні досягнення, пролетаріат опанував її в діяльності культурно-просвітньої поза-шкільної роботи серед робітництва; ходило про дальше поглиблення роботи. Член Державної думи Бадаєв, робітничий депутат, мав підстави в своєму одному думському виступі заявити: «Мы взяли в свои руки внешкольное дело, культурно-просветительные общества и т. п., и мы сумеем взять и школьное дело, вырвать из рук Кассо и передать в руки народа».

Партія РСДРП(б) тому то й приділяла все більше уваги національному питанню, проблемі національно-культурної роботи: адже ця робота ставала за засіб підвищити класову свідомість робітництва пригночених національностей Російської імперії, притягти їх до революційної боротьби. Порівняно чималі досягнення дореволюційного часу особливо видатні, коли згадати, що пролетаріат тут здобував цю культуру помічки, при саботажі з боку українських буржуазних культурних сил, часто при збиванні з боку буржуазії на шлях шовінізму. Та тільки пролетарська культура, участь пролетаріату в її будівництві робило цю культуру масовою, відкривало перед нею величезні перспективи щодо джерел творчості, а спертю на рух революційний робило її душою, як ніколи.

І пролетаріат розумів, що тільки він може послідовно революційно, без угодства з урядом, розв'язати національне питання, проблему свого національно-культурного будівництва. З боку пролетаріату вже можна було помітити, ми б сказали, справді «хазяйське» піклування за стан і майбутнє національної української культури, як культури українського робітництва й селянства, українського трудящого народу. Тоді як буржуазія йшла на угоду з урядом, згодна була торгуватися, сподіваючися хоч щонебудь урятувати для себе, фактично зрікаючися захисту справи розвитку української культури, пролетаріат виступав на боротьбу й за майбутнє культури.

Г. І. Петровський, тоді робітничий депутат від Катеринославщини (тепер Дніпропетровщини), в своїй славнозвісній промові в Державній думі обстоював право культурного розвитку українського народу, підкреслював зростання інтересу серед робітництва до української культури, ганьбив, протестував проти різних репресій уряду, говорячи, що навіть ці репресії ще більше

сприяють пробудженню в пролетаріаті потуги до засвоєння національної культури.

Тут виступав уже гегемон-пролетаріат України, виступав за будучину своєї культури. «Я являюсь представителем пролетариата одной из многочисленных угнетенных народностей губернии, которые угнетаются и травятся правительством, — казав тоді Г. І. Петровський. — Эта народность терпит бесконечные угнетения со стороны власть имущих; пусть же... прозвучит и голос представителя пролетариата, решающего национальный вопрос братским единением тружеников всех национальностей в борьбе против всяких помещиков и всякой буржуазии, к какой бы нации они не принадлежали, в борьбе против всякого политического порядка..., угнетающего всякую народность». І протест, виступ робітничого депутата на захист української культури був одночасно виступом робітничої класи пригноблених національностей. «Мы получаем, — казав він далі, — много наказов и просьб о том, чтобы эти факты осветить... Мы получаем от целых народностей».

Тут же промовець (за Леніном) накреслював і шляхи, якими ці пригноблені дійдуть до визволення. «Действительно, решение национального вопроса... возможно, во-первых, только при полном демократизме, обеспечивающем последовательное и свободное развитие национальностей, на основах полного национального самоопределения, а затем, вперед всего этого, слияние, объединение пролетариата всех национальностей в борьбе за социализм, против всякой буржуазии, против всяких помещиков, разжигающих вражду как национальную, так и расовую... Мы требуем осуществления объединения пролетариата всех народов и братства всех угнетенных и эксплуатируемых».

Характерно, що таку позицію своїх депутатів схвалювали й робітничі маси на Україні. Ось у вересні 1913 р. бахмутські робітники на своїх зборах, заслухавши звітну доповідь депутата Державної думи т. Пегровського, висловили ще раз довір'я своїм депутатам і закликали їх і надалі «отстаивать политические, экономические и культурные интересы всех национальных частей российского пролетариата». І теж характерно, що серед лайливих чорносотенних промовців у Думі (з приводу цього виступу тов. Петровського) був і майбутній... «гетьман всієї

України», а під той час ширий «верноподданный» генерал його величності Павло Скоропадський...

Ось такі були зарідки елементів української пролетарської національної формою культури за часів царату. Що більше український буржуазний рух ступав на угодовський шлях, то виразнішою ставала роля пролетаріату України й Росії, як єдиного спроможного дати українському трудящому народові справжню незалежність, забезпечити розвиток його культури, тобто цілком протилежне тому, куди йшла буржуазія.

«Скрізь і всюди, — казав Ленін в 1913 р., — націонал-лібералізм характеризується саме тим, що він стає цілком на ґрунт відносин (і меж), визначених класою Пуришкевичів та пильнованих (часто всупереч вимогам економічного розвитку й «культури») методами Пуришкевичів. У дійсності це значить пристосування до інтересів кріпосників та до найгірших націоналістичних забобонів командної нації, замість систематичної боротьби проти цих забобонів» *).

«З єдністю чинности пролетарів великоруських і українських вільна Україна може бути, а без такої єдності про неї не може бути й мови» **). Революція Лютнева та Жовтнева на Україні довела, якими пророкувальними були ці передбачення В. І. Леніна. Тільки через диктатуру пролетаріату України й Росії українські робітники й селяни здобули незалежність для української землі й забезпечили вільні шляхи для буйного, нечуваного розвитку пролетарської української культури.

УКРАЇНСЬКА БУРЖУАЗНА КУЛЬТУРА ДО ОСТАТОЧНОЇ ПЕРЕМОГИ ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ.

Надійшла Лютнева революція 1917 року й біля влади в Росії опинилася буржуазія. З скиненням царату по національних районах кол. Російської імперії владу одразу силкується взяти до своїх рук національна буржуазія. І в чималій мірі на Україні, особливо в смугах хліборобських (Правобережжя, Лівобережжя й частини Степ та Слобожанщина), фактична влада переходить до рук органу української буржуазії — Центральної Ради та її комісарів на місцях. І швидко Центральна Рада, дбаючи за те, щоб

*) «Пролетарська правда», № 12, 20 XII 1912.

***) «Просвещение», № 10—12, 1913, XI—XII.

політичну владу закріпити в своїх руках, одночасно дбає за розвиток своєї української, звичайно буржуазної, культури. Культурницька робота ця носила переважно агітаційно-пропагандистський характер, була скерована на те, щоб збити маси на шовінізм, вбити в них почуття класової свідомости і, маскуючись боротьбою за національну справу, зміцнити класові позиції буржуазії.

Та одночасно буржуазія вживала заходів і до того, щоб посилити культурно свої верстви, щоб панівна класа опанувала свою національну культуру в її попередніх здобутках, забезпечити її розвиток на майбутнє знов таки для дальшого зміцнення своїх класових позицій.

Спочатку буржуазія навіть не мріяла про самостійність України — більше сказати, відокремлення навіть лякало українську буржуазію. «Українці не мають наміру, — казав 1917 року голова Центральної Ради М. Грушевський — одривати Україну від Росії... Вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею». Ще більше, делегація Центральної Ради закликала російський Тимчасовий уряд не відмовляти дати Україні автономію, бо це ж відповідало б «здійсненню важкого завдання — звернення української стихії на такий шлях, котрий не тільки не сприяв би все ростучим національним суперечкам, а, навпаки, помагав би організації сил усієї Росії». Тобто вся ця автономія, вся культурна робота Центральної Ради та її уряду — Генерального Секретаріату повинні були кінець-кінцем збити інтереси мас виключно на куці національні домагання, врятувавши від пролетарської революції, організувавши сили на боротьбу з нею. Буржуазія українська знала, що тільки вкупі з якоюсь, зокрема російською, буржуазією вона може втриматися і, як колись у XVIII столітті старшина, трималася вірно цієї спілки до кінця. Центральна Рада не вела рішуче переду в дальшому розвитку революції на Україні, в здійсненні вимог революційних мас перед буржуазним Тимчасовим урядом у Росії. Вимоги Центральної Ради фактично далеко не йшли за дореволюційні й зводилися в основному до забезпечення розвитку буржуазної культури національної. Вимога розвитку останньої грала на цей час виразно контрреволюційну роль — це був вогник, на який хотіли переманити вітер соціальної революції.

Та вірність до Росії в Центральної Ради була до певного

часу — доки було кому бути вірним, доки в Росії була буржуазна влада. Переміг Жовтень у Росії — і Центральна Рада III та IV універсалами одразу оголошує Україну самостійною. А тим часом і на Україні вже починалася боротьба за Жовтень.

Якими ж були культурні досягнення української буржуазії в 1917 р.? Культурне будівництво пішло одразу широкою хвилею — різними ділянками. Насамперед — школа. Буржуазія подбала, щоб якнайшвидше підготувати і в царині культури націоналістичне «вільне козацтво». Для цього треба було провести відповідну роботу насамперед серед української буржуазної молоді. В Києві закладають «народній», громадський, мовляв, український університет; українізують гімназії, вищі початкові школи, педагогічні курси, семінарії, заводять по університетах катедри українознавства; для вчителства провадять курси перепідготовки, на яких буржуазні вчені викладають історію України, українську мову, географію, українську літературу. За цим рух перекидався на село, де ця армія шовіністичного вчителства, діставши таку «культурну» зарядку, гаряче береться за українізацію низової освіти на селі та в місті. Це були майбутні «культурні» агенти петлюрівщини.

Отжеж, як бачимо, цією роботою в царині освіти підготовлялись нові кадри свідомої буржуазії, насамперед з куркульських синків, крамарів, що вчилися по гімназіях тощо. А з другого боку низова освіта провадила свою агітпропроботу в масах, збиваючи їх на шовінізм. Низову школу вже переводили на державне утримання, в вищій школі та середній ще доходила вільного розвитку колишня тенденція до громадського шляху побудовання освітніх закладів: закладали для цього приватні гімназії, народні університети, кооперація брала школи на своє утримання й т. ін.

Роботу з опануванням буржуазної української культури провадили й в інший спосіб — силами громадських націоналістичних організацій. Різні провінційні «Юнацькі спілки», «Гуртки українознавства шкільної молоді», в «Просвітах», «Селянських спілках» тощо провадилася велика агітаційно-пропагандистська робота (читали лекції, доповіді, влаштовували вечірки, концерти і т. інш.), де всіма способами роздували полум'я шовінізму. Була це агітація лише чаду, а не підвищення будь-якої культурності. Справді, в масу йшли науково нествержені анекдо-

тичні відомості з минулого України, де малювались як героїчні постаті гетьманів — «борців за волю України»; мова була жаклива, доходила до курйозів у намаганні відразу заміняти українською мовою руську і т. д.

Та найкраще виявила це буржуазна наука українська — вона виразно стояла на сторожі буржуазної культури та українського націоналізму, — взяти хоча б історію України. В темах, що їх досліджували такі вчені, як той же проф. М. Грушевський, було намагання підвести «наукову» базу під буржуазний націоналістичний рух.

У наукових працях переглядали умови приєднання України до Москви в 1654 році, шукали слідів існування незалежної української держави ще при Хмельницькому, а то навіть аж при київських князях. Тож і наука, сконцентрована в розгорнутій мережі українських наукових товариств, не відставала від автономістичної політики української буржуазії.

Освіті та науці віддавали першу увагу на цьому етапі вільного розвитку української буржуазної культури. Так само клясовою зброєю в руках буржуазії було й друковане слово українське. Воно відразу нечувано кількісно виросло. В 1917 р. нараховували вже 70 українських видавництв; в усій книжковій продукції України цього року українська книжка посідала більше, як половину (814 назов), з величезним по тому часу тиражем, що розходився нечувано швидко. Росла мережа українських газет, журналів, серед яких деяку частину призначалося на обдурення робітничих мас (газ. УСДРП «Робітнича газета» тощо).

Та, треба сказати, саме тепер в часи найвищого розквіту найяскравіше виявилось виродження української буржуазної культури, зокрема науки. Щоб охопити нове будівництво, українська буржуазія, раніш суворо відмежована від мас, була занадто тепер квола, не підготовлена. Та при всьому тому вона, і взявши владу, продовжувала тримати тільки агітаційний зв'язок з масами — їхню молоду невичерпну творчість не вливали в це «старе тіло» буржуазної культури, та й не могли влити, бо для мас продовжували куватися потроху в огні революції зарідки нової клясової культури — пролетарської.

І не дивно, що хоч кількісно книжка українська виросла, та розміром, змістом була вона «недокровоною» — агітка, тоненька книжечка, політична література, перевидання старих

творів, перекладів тощо. І вожді української буржуазії бачили цю безсилість. С. Єфремов, С. Петлюра та інші сигналізували в пресі потребу посилити авторську продукцію, звернувши увагу на військову, юнацьку, дитячу та «соціалістичну» (тобто угодовського типу) українську літературу. Один перелік ділянок літератури, що на її виданні настоювали ці «вожді», говорить за те, якої ролі надавали вони друкованому слову в українізації армії, в націоналістичному одурманюванні молоді та дітей і, зокрема, отруюванні угодовською літературою клясової свідомості робітництва.

Красне письменство буржуазії в особі поетів О. Олеся, М. Вороного, М. Кононенка, Чупринки та інш., а також низки письменників (О. Островський тощо) якісно під цей час теж низьке: виспівує «боротьбу України за свою свободу», «відродження України» й т. ін. Театр (зокрема в Києві «Укр. нац. театр» та «Держ. нар. театр» П. Саксаганського), музика на Україні, виявляючи ту ж «недокровність», позначилися появою сили шовіністичних п'єс, музичних витворів (зокрема поширення шовіністичного гімну «Ще не вмерла Україна»). Зате драматичний рух поширився кількісно, як ніколи: при всіх українських громадських організаціях були драматичні гуртки (при «Просвітах» тощо); по містах, зокрема губерніяльних, було вже скупчено чималі театральні сили. І театр служив за те ж знаряддя, що й інші ділянки буржуазної культури: націоналістичні п'єси Олелька Островського, Старицької-Черняхівської та ін. були якраз провідником шовінізму в маси. Земства в більшості міст на Україні провадять через свої позашкільні відділи організаційно-інструктивну культурно-просвітню роботу Центральної Ради.

Діставшись влади, українська буржуазія нав'язувала спілку з поміщицтвом та духівництвом, щоб кінець-кінцем об'єднати круг себе всі сили контрреволюції на Україні, особливо після Жовтня (й не лише української, але й руської). З духівництвом же спілка намітилася чи не з перших днів існування Центральної Ради. Українській буржуазії для зміцнення її влади, особливо на селі, треба було мати й свою українську православну церкву. Починається вже в 1917 році автокефальний рух за українізацію церкви, як дільниці в царині ідеології в усій буржуазній українській культурі. Тут ще раз

доводилося на ділі ролю церкви в руках владущих експлуататорських верств — якщо колись в ХІХ ст. представник дрібнобуржуазного українського руху М. Драгоманів висловлювався за атеїзм, то пізніше українська буржуазія все більше наближається до духівництва, б'юкується з ним, а, захопивши владу до своїх рук, робить і релігію (від часу ліквідації царату «безробітну») своїм класовим знаряддям, часткою своєї активної культури.

Одночасно з цим усім посилено дбали за українізацію урядових закладів — земств тощо. Та тут були тільки спроби, і діловодство навіть в самих центральних всеукраїнських установах провадили в масі по-російському, старим апаратом, часто руським урядництвом.

Такі були обставини й наслідки будівництва національної культури української буржуазії за перший рік перебування влади в руках контрреволюційних сил на Україні. Дальші роки — 1918 та 1919 — призвели до остаточного поривання зв'язків буржуазної України з Радянською Росією, до жорстокої боротьби контрреволюції з соціалістичною революцією в Росії та на Україні зокрема. Її на ґрунті відокремленості від Росії тепер довелося буржуазії швидко взятися за будівлення самостійної України, української буржуазної державності.

Та державність ця була тільки показною; щоб не відатися на перемогу Жовтня на Україні, не випустити влади з своїх рук, контрреволюція українська кому тільки не продається за ці авантюрицькі роки: німцям, Антанті, полякам і, нарешті, Денікінові та Врангелю, що вели на чолі руської контрреволюції боротьбу за відновлення «Єдиной, неделимой». Від усіх цих «покровителів», одірвана від «пуна» — буржуазно-поміщицької Росії, українська контрреволюція діставала ляпаса щораз більшого, навіть форму влади міняла з бажання «покровителів» (заміна Центральної Ради на гетьманщину, диктаторство Петлюри тощо). І все ж не кидала цих «спільників», бо вони все таки були класові спільники в смертельній боротьбі з Жовтневою революцією в Росії та на Україні. І одночасно гарячковий дальший розвиток своєї культури — це не сходило з робочої програми української контрреволюції за всі ці 1918 та 1919 р.р.

Надійшла гетьманщина 1918 р. Українська контрреволюція під крильцем німецького імперіялізму збудувала свою іграшкову

гетьманську «Українську державу» з цяцьковим «гетьманом усієї України», кол. генералом Павлом Скоропадським на чолі... З квітня до листопада 1918 р. тривала ця гра в українську «незалежність» — була вона лише виторговуванням української буржуазії та поміщиків, як і раніш колись, тільки тепер уже на міжнародній арені.

Та одночасно з полками сердюків, гетьманських наймитів, Державної варти тощо, поміщицько-буржуазна контрреволюція дбає й про свою культуру. Тепер уже немає іграшки в масовість, що була в 1917 р., — тепер немає ставки на громадськість. Справу освіти удержавлюють, закладені колись громадські заклади переходять на державне утримання. Урочисто відкриває українська контрреволюція Українську Академію Наук (за особливим гетьманським універсалом), в Києві закладають Український державний університет, куди поспішають зі вступом поміщицькі, міщанські та куркульські синки, покінчавши до того вже перелицьовані на українські гімназії. Українська дрібна буржуазія, сільська та міська, і її інтелігенція, почувавши себе обкраденою у владі та в здійсненні своїх вимог від надто реакційної Гетьманщини, скривдженою надто вже образливим поведженням з собою (німці просто «розпустили» Центральну Раду), опозиційність свою виявляє в будіванні своїх вищих учбових закладів: у Полтаві, приміром, місцева «Просвіта» відчиняє окремих факультет університетський.

Так само починають удержавлювати колись приватні українські середні школи; низові школи залишають, як і колись, тільки удержавлюють колишні церковно-приходські школи разом... з попами-викладавцями в них. Середню школу стару українізують лише на вимогу учнів та батьків — тут уряд не хотів іти на сварку з російською буржуазією в містах, що здебільшого вчила там по гімназіях своїх дітей. В Києві закладається «Національну українську бібліотеку», «Державний драматичний театр», росте далі, зародившись ще в 1917 р., класичний «Молодий театр», що на той час був школою сучасних наших видатних артистів (Л. Курбаса, Г. Юри).

Уряд гетьманський спочатку тримає курс на українізацію, але вона лише поверхова: міняють вивіски, написи залізничі тощо. На глибше не пішли — надто великий незламний опір становили маси старого руського чиновництва, та, головне,

це ж було лише для торгу, а тут ще доводилося рахуватися з можливістю знов стати співником руської поміщицько-буржуазної контрреволюції. Остання, гуртуючи в тому ж таки Києві свої добровольчі загони, вороже ставилася до самого факту відокремлення України.

Та про боротьбу з цим чорносотенством не думали, особливо коли наблизився крах гетьманщини. Записка 10 міністрів гетьманського уряду, подана в той час, коли назрівав цей крах, виразно говорить, що взагалі вся гетьманська українська державність була лише іграшкою, як і спроба забезпечити розвиток національної української культури. Та й не серйозно ставилася до неї кінець-кінцем ця контрреволюція. Комітет міністрів-гетьманців, їхнє діловодство, робота — все це провадили часто руські, ті ж класові прихильники по суті старої єдиної Росії, і не дивно, коли про українізацію говорили там лише жартуючи чи на показ.

І тільки там, де працювала націоналістична українська дрібно-буржуазна інтелігенція, там ще були спроби провести глибшу українізацію. Таке було, наприклад, в роботі міністерства шляхів, поки ним керував інж. Бутенко.

Наростання нового чергового валу Жовтня на Україні під проводом її комуністичної партії знесло геть увесь картковий домок гетьманської примари. Хвилі революції пробує якийсь час затримати українська дрібна буржуазія на чолі з Директорією УНР. Та крок за кроком у боротьбі й ця поступалася, вироджуючись у бандитсько-отаманську петлюрівщину. Ще «недокровніша» стала культура української контрреволюції: її українізація залишила нам анекдотичні зразки ділової мови, не дивної на той час в устах кол. руського офіцерства, що проміняло свої погони на петлюрівські петлички. В Кам'янці уряд УНР силкується розвивати Український державний університет, у Вінниці закладає «національну» бібліотеку...

Надійшла денікінщина, що дала чергового ляпаса українській контрреволюції. Наказом ген. Май-Маєвського заборонено було витратити державні кошти на українські школи, їх переведено на становище приватних. Легко зідхнуло старе російське чиновництво, бо відразу припинилися розмови про українізацію. Облизалася українська контрреволюція й почала збирати гроші на «Фонд національної освіти»; буржуазна кооперація (за умов

господарчої руїни) до того так виросла матеріально на високих дивідендах, що легко перебирала на своє утримання чималу частину освітніх закладів, поширила свою видавничу роботу тощо. Та загроза перемоги пролетаріату примушувала українську контрреволюцію триматися за спідницю навіть денікінської контрреволюції, щоб не довелось, розпорошившись, здати остаточно класові позиції до рук пролетаріату та селянства. І УНР з поляками, і денікінщина, — це були лише передсмертні корчі російсько-української гнилої контрреволюції. Буржуазна українська культура остаточно довела, що вона зайшла в безвихідь, що вона вмирає під смертельним подихом революції, при одночасному забезпечуванні шляху для пролетарської культури в межах Української радянської соціалістичної республіки. Жовтень в 1919 — 1920 р.р. переміг цю зовнішню озброєну контрреволюцію.

Що ж сталося з українськими буржуазними культурними силами, коли радянська влада перемогла? Чимала частина з них емігрувала за кордон — вона сподівалася, що (за допомогою нових спільників — інтервентів) ще вернеться сюди переможцем. Та перші ж невдачі (з рейдом Тютюника тощо) виявили, що сподіватися на це немає чого. І починають недобитки контрреволюції проситися в радянській владі дозволити повернутися на Україну, на культурну роботу.

А з українськими культурними силами під той час на Радянській Україні було дуже складне становище.

Радянська влада добивала останні корчі контрреволюції — УНР з поляками та врангелівщину, треба було ще й ще підняти українські трудящі маси на бій. Революційна культура російського пролетаріату, що вже четвертий рік розвивалася до того, допомогла заповнити культурну прогалину на Україні й прискорила початок вільного розвитку української пролетарської культури.

З радянською владою почала працювати частина української інтелігенції, що залишилася з різних причин на Україні, часом щиро визнавши помилковість попереднього шляху буржуазної інтелігенції.

Під впливом успіхів відбудовного періоду на радянській землі та зневір'я й розкладу в своїх колах еміграція починає проситися назад. Неоднакова мета була в цієї еміграції — ча-

стина приїхала, щоб широкою роботою на культурній ниві відробити свої провини перед трудящим людом українським. Частина вважала, що саме тепер час піти одним шляхом з радянською владою, що, мовляв, однаково прийде до того, завіщо боролися вони раніш. Тож «зміновіхівство», «попутництво» визначало прихід на Радянську Україну та культурне співробітництво з радянською владою української контрреволюційної еміграції. Нарешті, була й така частина з еміграції та тих культурних сил, що залишалася при радянській владі на Україні, замаскувалася й, ніби бажаючи широко працювати на користь радянській владі, почала свою шкідницьку роботу на культурному фронті. Треба сказати, що такі ж прошарки були тут і у російській буржуазній інтелігенції.

Ми не просто собі перераховуємо ці групи буржуазних культурних сил — згодом вони тут виразно поділилися на такі ж три частини: була частина за співробітництво з радянською владою, була частина за дальшу боротьбу й, нарешті, була частина «неутральних». І коли тривав далі процес поділу цих сил на дві вже частини — «за» й «проти», коли група «неутральних» повинна, нарешті, сказати, за кого вона, тоді ворожі сили еміграції виступили, як об'єднаний осередок контрреволюції на Україні й, зокрема, в царині культурної роботи.

Це вони, спираючись на сили контрреволюції в країні (непман, куркульство тощо), намагалися ширити тут ворожий робітничий класі та її ділу ідеалістичний світогляд, безкласовий, як і колись, погляд на українську націю, виявляли вороже ставлення, викликали зневір'я в сили пролетаріату, в уся його величезну будівну роботу, підготовляючи спільників серед молоді, навіть серед хистких представників пролетаріату і його партії.

Останній процес «СВУ» та «СУМ» якраз і виявив і укуси української контрреволюції, форми культурного шкідництва, і остаточний ідейний розклад української контрреволюції, стан її агонії. Аналогічну роботу вели руські культурні шкідники в НКЗемі УСРР тощо. Такий же шлях пройшла й буржуазна культура, наука: вона збанкрутувала перед революційним світоглядом та методом пролетаріату, якому марксизм-ленінізм дав змогу не тільки перемогти в революції, але й боротися успішно далі за темпи соціалістичного будівництва, за підготування до перемоги світової революції.

УКРАЇНСЬКА ПРОЛЕТАРСЬКА КУЛЬТУРА І БОРотьБА ЗА ПЕРЕМОГУ ЖОВТНЯ.

Як ми вже говорили вище, боротьба за перемогу соціалістичної революції була одночасно боротьбою за забезпечення розвитку соціалістичної української культури, насамперед за перемогу інтернаціональної класової свідомості українського трудящого люду над українським націоналізмом та російським великодержавним шовінізмом. Треба сказати, що й через особливості формування пролетаріату на Україні і через самий розвиток української революції в процесі революції цей пролетаріат не тільки байдуже спочатку ставився до справи української культури, а навіть подекуди заперечував її право на існування. Але чи могло бути інакше? Аджеж контрреволюція на Україні в своїй соціалній програмі по суті тільки підмінила жовто-блакитний прапор замість трикольного, йдучи часом свідомо навіть на відновлення колишньої Росії, тільки щоб не припустити перемоги пролетарської революції. «Ненька Україна» — це було гасло національної контрреволюції, що прагнула відокремити Україну, запродавши її кому завгодно та зате забезпечивши тоді тут своє класове панування, визиск українського пролетаріату. І єдиним спільником у цій боротьбі для пролетаріату та незаможницько-середняцького селянства міг бути лише пролетаріат Росії. Пролетаріат на Україні ніколи не був основою національного руху, то й тепер він просто вороже одразу сприйняв шовіністичні гасла української контрреволюції. Інтернаціоналісти-більшовики тільки й могли дати визволення пролетаріатові України.

«І як же, — признається сам відомий вождь української контрреволюції В. Винниченко в своїх споминах, — могли оті покривдені працюючі не відчувати симпатій до більшовиків, не вірити їм, не йти за ними?.. Я під той час уже не вірив в особливу прихильність народу до Центральної Ради, але я ніколи не думав, що могла б бути в ньому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по-руському, а тільки по-українському... З якою зневагою, люттям, з яким мстивим глумом вони говорили про Центральну Раду, про генеральних секретарів, про їхню політику!»

І все ж саме через те, що Україну та її культуру збуду-

вати буржуазія була неспроможна, а збудувати Україну, її культуру, об'єднати українську націю міг тільки пролетаріят в Радянській Україні, об'єктивно треба сказати, що якраз революційні маси, які в часи революції так вороже ставилися до всього українського, саме вони фактично тоді вже будували Україну. «Хіба не на їхніх [костях,] — каже В. Затонський, — хіба не на крові тих десятків, може сотень тисяч, які не знали, не підозрівали навіть, що вони б'ються за українську культуру, хіба не на їхніх костях тепер будується Україна, тільки радянську?.. Хіба фактично не їхніми руками збудовано можливості розвитку української культури?» *).

Борючись (в спілці з пролетаріятим Радянської Росії) з петлюрівщиною, з одного боку, і з денікінщиною — з другого, пролетаріят України все ж одночасно розвивав і свою класову національну українську культуру. Перший період, коли змагалися за перемогу з силами контрреволюції, пролетаріят, поперше, головню брав здобутки з братської культури російського пролетаріату, що підвищував класову свідомість революційних сил на Україні. Це були праці В. І. Леніна та інших проводирів революції, зокрема просто культурна робота сил, кинутих з Російської республіки на допомогу Жовтневій революції на Україні. Ось інтернаціоналізмом, класовою ворожістю так до старої російської поміщицько-буржуазної, як і до націоналістичної української культури, ворожістю, що розпалювала маси в боротьбі за перемогу, — ось цим підведено було ідеологічну базу за роки 1917 — 1919 під будівництво української національної пролетарської культури.

Російський театр (червоноармійський тощо), політична агітаційно-пропагандистська література, газети, журнали, твори красного письменства, праці В. Леніна, плякати тощо — це були ті форми, через які український пролетаріят запозичав для розвитку своєї національної культури ґрунт класової свідомості, спільну ідеологічну базу. А подруге — пролетаріят застосовував одразу деякі кращі здобутки, ціннішу спадщину старої української для розвитку своєї сучасної культури. Насамперед взяв мову літературну українську. Вже від початку існування радянської влади на Україні на українську мову перекладають

*) В. Затонський — «Національна проблема на Україні», 1927, X. ДВУ.

чимало російських масових видань, видають цією мовою «Вісник Української Республіки» і ін. радянські газети та журнали. В забезпеченні дальшого розвитку культури українського пролетаріату відіграли видатну роль такі молоді представники цієї культури на перших її кроках, як Гнат Михайличенко, В. Блакитний-Еллан, Чумак та інші; на той час з-за кордону влилася й теж відіграла свою роль група української трудової інтелігенції, комуністів (І. Кулик та ін.).

Чимало з української інтелігенції швидко прочунали від націоналістичного чаду й ширю взялися допомагати будувати молоду клясову культуру. Це було насамперед учительство, що почало (в кращій частині) під керівництвом партії перебудувати наново всю справу соціального виховання. А кінець-кінцем частину з культурних діячів пролетаріат поставив собі на службу, примусивши до того. І в огні революції пролетаріат не забував про школу на Україні, щоб забезпечити їй найкращі як на той час умови, — якщо за середню та вищу школу взялися не зразу, то нижчу одразу будували мовою національною, хоч і важко було це зробити, коли переважна маса вчительства ще була ворожою ідеологією.

Одночасно пролетаріат закладав уже такі вкладки в нову культуру, як Всеукраїнське державне видавництво (1919 р.); революція виношувала своїх поетів-робітників (В. Сосюра), ставила на культурний фронт нові свіжі національні сили. І тільки вщухла боротьба на кордонах, ще точилася боротьба з внутрішньою озброєною контрреволюцією (махновщина, отаманщина), а вже почалося культурне будівництво. Винищувалося коріння старої російської поміщицько-буржуазної культури, ламалося й застосовувалося кращу спадщину від української буржуазної культури. Щент зламано було стару систему освіти. Освіту віднині що рік більше було поставлено на службу радянського будівництва так системою, програмами, як і соціальним складом учнів, світоглядом.

Не відразу пройшов такий перелім, як от у складі учнів, зокрема студентів, у панівному світогляді в радянській школі — в чималій мірі довелося використовувати старі культурні сили, миритися з їхньою ідеологією, невідповідністю до нової школи. Та з року в рік росло молоде коріння. Перейшовши на рейки мирного будівництва, пролетаріат України відразу справу куль-

турного будівництва виділив, як окремий фронт. Виростали нові сили — наукові, письменницькі, мистецькі, що з року в рік збагачували ростки української пролетарської культури, відповідно до ленінської національної політики піднімали цю культуру до того рівня, який належить їй посідати, як культурі визволеної української трудящої людности на Україні.

Що далі ліквідувала радянська влада руїну в господарстві, що успішніш починало розвиватися під проводом комуністичної партії соціалістичне будівництво, то більше уваги приділяється справі національно-культурного будівництва на Україні. Переламним моментом тут був XII з'їзд ВКП(б) та IX КЦ(б)У, відколи, у зв'язку з успіхами господарчої відбудови, ще жвавіш пішов розвиток усіх ділянок нової культури на Україні, переборюючи всі ухили націоналістичні, шовінізми (Лебедівську «теорію боротьби двох культур», «хвильовізм» та «шумськізм» тощо).

В господарстві ми відбули тоді процес відбудови — в царині української пролетарської культури так само спостерігаємо період відбудовний, хоч тут особливо важно було прискорити завершення цього періоду *). І все ж ростки нової культури швидко з'являються на руїнах старих культур (ламання нижчої школи тощо). Одночасно з перемогою радянської влади відбулися величезні зміни й у побуті, у всьому житті. Почали ламатися старі, буржуазні норми життя, старої фалшивої моралі, родилася й завойовує собі все більше права нова мораль, новий побут, нова родина, зокрема визволяється жінка; трудящі скидають одну з найтяжчих спадщин попередніх (ще від фєвдальної) культур — релігію. На наших очах вже відбувається культурна революція, що її частка, чи то й шлях, форма, є масове опанування української пролетарської культури. Та тут уже закінчився період відбудовний — справа культури нашої сучасности вже є справа реконструктивного періоду.

Недобитки закордонної емігрантської контрреволюції все ж зло твердять, що України немає, як немає, мовляв, без них і української національної культури, а панує на Україні Росія й російська культура.

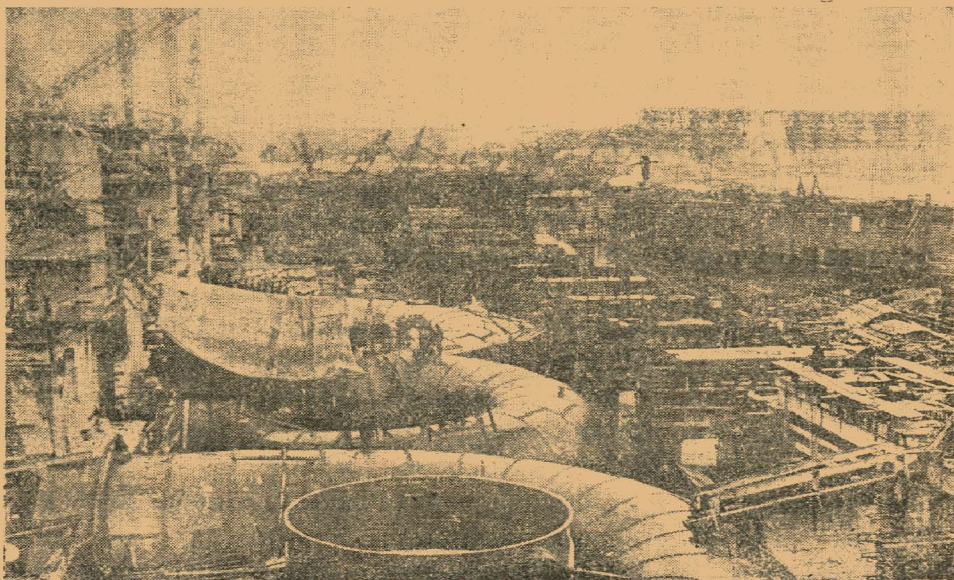
Між тим, саме через те, що вигнали кляси експлуаторів з України, тут забезпечено тепер буйний розвиток справжньої

*) По деяких ділянках культбудівництва процес перебудови почато перших років (соцвиховання),

національної культури декількомільйонних мас українських робітників та селян. Їхня творчість насичує щодня, щогодини цю культуру, а інтернаціональний зміст її зв'язує з справою робітників цілого світу, їхнього визволення. Погляньмо тепер, який же сучасний стан культурного будівництва українського пролетаріату.

СУЧАСНІСТЬ КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

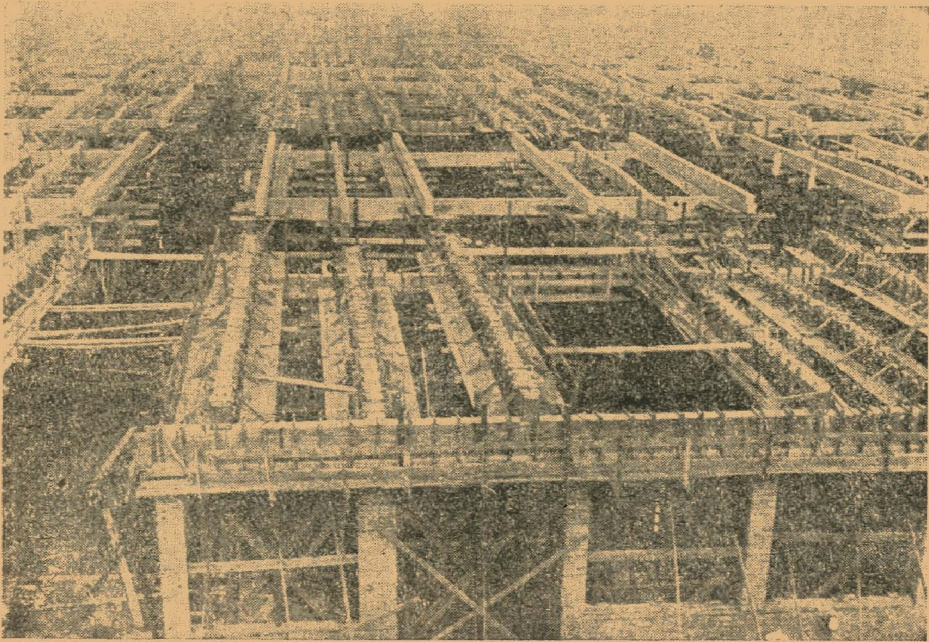
Важка спадщина дісталася радянській владі на Україні після царату. 50—60% населення було неписьменне, середня та вища

Дніпрельстан—загальний вигляд будування гідроелектростанції.

освіта плекала стару руську дворянсько-буржуазну культуру, а пізніше й шовіністичну буржуазну українську. Треба було не чекати з ліквідацією не тільки неписьменности, але одночасно братися за роботу в усіх ділянках культури. І це ще за тих важких умов політичної, економічної та культурної нерівності національностей СРСР, що дісталися в спадщину радянській владі в наслідок колоніальної політики царату. Під час революції, громадянської війни та вже з початком відбудовного періоду пролетаріат забезпечив політичну рівність трудящих усіх націй СРСР. Та цієї політичної рівности було замало: тоді тільки вільні бу-

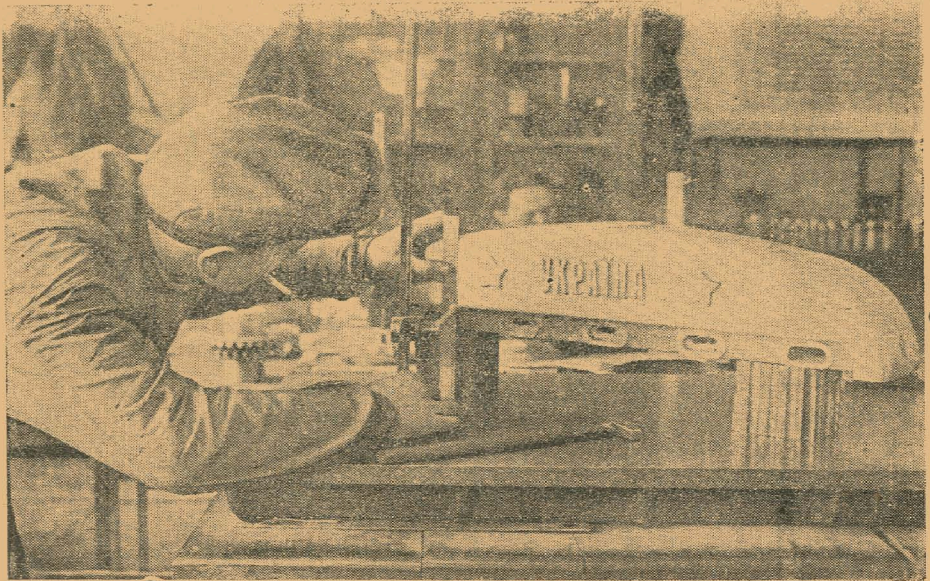
дуть всі нації, колись пригнічувані в царській Росії, коли на базі соціалістичної індустріалізації та перебудови сільського господарства зліквідують і економічну та культурну відсталість їх, коли виросте національний пролетаріят. Та цього мало — в межах однієї нації стоїть і в національно-культурному питанні проблема міста й села. Як відстала нація повинна в цілому дістати підтримку від розвиненішої руської нації, так в межах державного національного утворення повинно було поставити допомогу, підтримку культурного та господарчого розвитку провінції.

Тракторбуд — один із забетонуваних цехів (1930).

Швидко національно-культурне будівництво УСРР стало на власні ноги й уже допомоги від РСФРР не потребувало — вже роботу провадиться силами своїх культурних закладів на всіх ділянках освіти на Україні. Іде швидко вперед економічний розвиток УСРР, перетворюючи її з країни аграрної на країну соціалістичну, індустріальну. Досягнення в царині техніки, індустріалізації країни до п'ятирічки й під час неї, швидке будівництво велетня Дніпрельстану, Тракторбуду, Турбінобуду тощо, успіхи колективізації та розвитку сільського господарства — все це позначається

величезним розвитком виробничих сил України, нечуваним зростом її економіки. Процес індустріалізації країни сиріє дальшому кількісному зростанню національного пролетаріату в УСРР, а це своєю чергою забезпечує надалі класовий провід і успішну перемогу в боротьбі за витриманий зміст пролетарської української національної культури. Викорчовування решток капіталізму (ліквідація куркуля як класи насамперед) остаточно підрізує основу українського націоналізму в країні, останнє підґрунтя буржуазної культури.

Автомобудівництво на Україні (сконструйований потужний вантажник типу «Україна» (Харків).

Що ж є з досягнень цієї культури в УСРР по різних ділянках її? Насамперед візьмімо освіту, взагалі культурно-освітню ділянку. Погляньмо, як виконано постанову партії на X з'їзді ВКП(б) — «розвинути пресу, школу, театр, клубну справу й взагалі культурно-освітні установи рідною мовою».

Найперше слід констатувати зміцнення УСРР, як державного організму, що є складова рівноправна частина Союзу радянських соціалістичних республік. Формальний бік українізації радянського апарату в УСРР за останні роки позначився чималими досягненнями. В національному складі уряду України переважну

більшість становлять українці, що всі цілком володіють українською мовою. Державний апарат на районах та по сільрадах в цілому українізовано, утворюючи й райони національних меншостей на Україні (руські, єврейські, польські, німецькі тощо, а також АМСРР). Діловодство центральних урядових установ республіки теж провадиться українською мовою. Всіх співробітників радянських установ пропущено через курси українознавства і систематично рік за роком службовці прослухують повторні курси.

Таке саме становище з українською профспілковою, кооперативною та партійною роботою. Щороку до цих кадрів вливається новий струмок учасників соціалістичного будівництва на Україні з громадян переважно української національності і тепер остання в національному складі, приміром, партії та комсомолу становить переважну більшість.

Тепер торкнімося українізації культурної роботи на Україні, всіх засобів, організацій комуністичного впливу на трудящих. Ось декілька даних про трудові школи на Україні. На 1 грудня 1928 року в УСРР було 20.032 школи з 2.529.963 учнів; між ними було 2.545 семирічок з 946.672 учнів. На 1 січня 1930 року ми мали вже 20.764 школи з 2.763.649 учнів, між ними 2.819 семирічок з 1.063.046 учнів.

Як відомо, українська трудова школа ділиться на перший і другий концентри. Отже, в 1930 р. було:

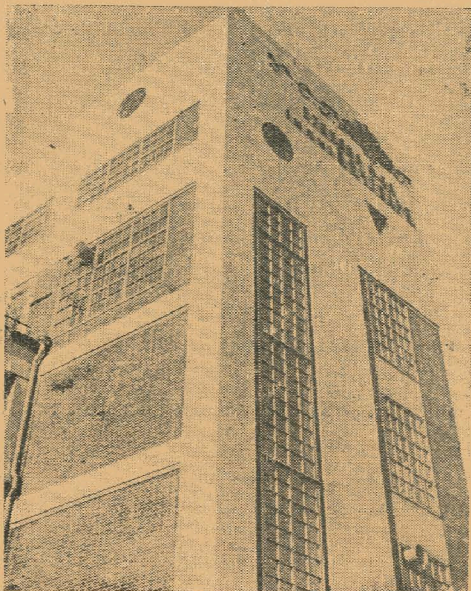
Мова викладання	I концентр		II концентр (7-річки)	
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Українська	14.430	1.325.957	1.732	128 824
Руська	1.504	112.735	267	78.906
Єврейська	291	22.436	178	44.820
Польська	302	16.249	23	4.998

(Решта — інших національних меншостей).

Тож бачимо, що і кількість шкіл, і кількість охоплених ними учнів цілком забезпечують початкову освіту для українського народу, а поруч з цим забезпечено й культурні інтереси національних меншостей на Україні. З наведених вище підсумкових даних видно, що процес росту шкіл та кількості охоплених уч-

тив не припиняється, а триває далі. За останній рік в УСРР запроваджено вже обов'язкове початкове навчання для дітей всього без винятку населення республіки.

Та не тільки шкільний вік дитинства на Україні в достатній мірі охоплено українською школою — роботу з дітьми дошкільного віку (дитячі садки, будинки) теж відповідно українізовано. Учителство на періодичних курсах перепідготовки, на конференціях, через заочне навчання підвищує свою кваліфікацію,

Нова сукняна фабрика в м. Кременчуді, устаткована закордонними машинами, цілком механізована.

зокрема в царині українознавства. Таким чином, цей перший етап освіти гарантує нам підготування свіжих свідомих кадрів учасників соціалістичного будівництва.

Так само високо стоїть відсоток українських професійних шкіл, а ті, що ще не цілком українізовано, мають уже чимало дисциплін з викладовою українською мовою.

Та говорячи про наші професійні школи, а головню про наші вищі навчальні заклади, ми найближче торкаємося уязання проблеми національно-культурного будівництва з завданнями боротьби за кадри, з завданнями, диктованими господарчим розвитком нашої країни.

Ось дані про українців серед студентства України: 1927/28 р. їх було 48,7%, 1928/29 р. — 53,5%, 1929/30 р. — 62,8%, а останній 1930/31 р. дав уже понад 70%. Таким чином, українські кадри насичують поступово наші вищі школи. Ми не говоритимемо зараз про кількість самих ВИЩ'ів на Україні; скажемо тільки, що їхня кількість за останній 1930 рік дуже зросла. На базі колишніх багатофахових ВИЩ'ів утворено нові вузького фаху, в ряді місць закладено нові інститути, реорганізовано технікуми, профшколи.

У всякому разі їхня кількість становить тепер декілька сот закладів, з декількома десятками тисяч студентства, переважно з робітничо-селянських верств. Немає чого й порівнювати ці цифри з тими одиницями, що були на Україні за царату чи за буржуазної української влади.

Та найпоказовішим буде торкнутися питання про викладову мову по наших ВИШ'ах. Тут українізувати роботу було особливо важко — не було з цілої низки наук українських учених, не

Новий будинок Центрального поштамту в м. Харкові.

розроблена, нестала наукова термінологія, серед деякої частини професури спостерігався навіть опір українізації, своєрідне шкідництво. І все ж вперта непохитна політика партії та радянської влади й тут дає вже свої наслідки. З цілого ряду наук вийшли в світ українські наукові видання, чимало з старої професури не тільки перейшли на викладову мову українську, але навіть беруть участь у розроблюванні української термінології, є вже підготовлений український професорський молодняк.

З окремих вертикалів вищої освіти відсоток викладання українською мовою такий: найкраще на педагогічній вертикалі, де викладання по ІНО українізовано пересічно на 80%, а є й усі 100%. По соціально-економічній вертикалі викладання україні-

зовано на 61%, по с.-г. на 65%, по медичній на 63%, художній на 57%, навіть по індустріальній, де цього досягти найважче, і то маємо українізацію на 21%. Останній 1930/31 рік повинен виявити дальше поглиблення українізації вищої школи на Україні.

По цілій Україні всі ВИШ'і в 1929/30 р. українізовано на 40%; серед професури вже є 39,5% українців, серед викладачів ВИШ'ів — 40%. Як побачимо далі, молода радянська наукова зміна має ще кращі показники.

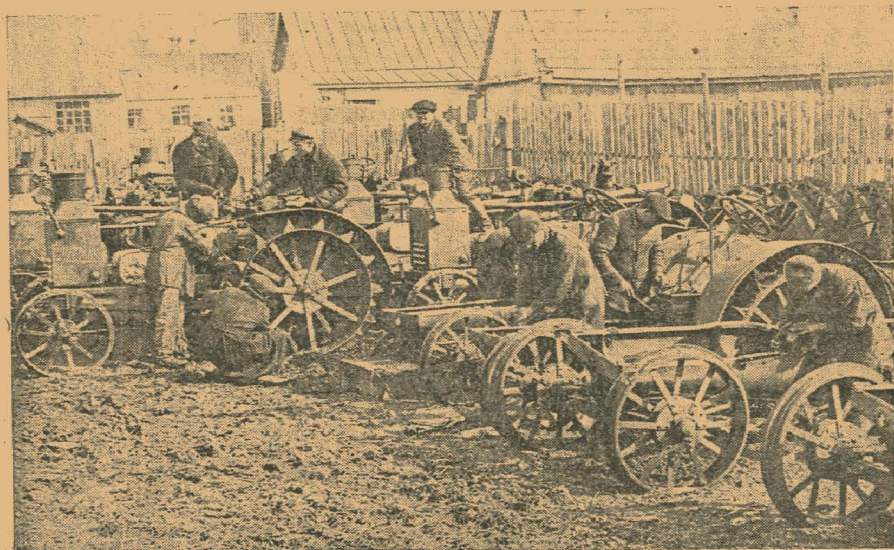
До революції спеціально науково-дослідних закладів на Україні майже не було. Тепер ми маємо свою Українську Академію Наук, що її праці з певних ділянок науки відомі вченим фахівцям усього світу; окремі наші академіки (ак. Крилов та ін.) й професори (проф. Герасимович тощо) діставали запрошення від цілого ряду закордонних старих університетів, як от Кембріджського, Оксфордського (Англія), у Франції, Америці і т. ін. зачитати лекції, цілі курси, провести дослідження, взяти участь у роботі. Наша Академія, за роки революції народившись і фактично розпочавши свою роботу тільки при радянській владі, вже випустила декілька сот назов усяких видань. Та поза всім тим радянська Українська Академія все щільніш зв'язується з громадським життям, хоч як контрреволюційне шкідництво в ній (академік С. Єфремов, «СВУ») заважало цьому. УАН взяла й реалізує культурне шефство над Донбасом, здійснюючи на ділі змичку науки й праці*); бере участь в соцбудівництві.

При Українській Академії є Всенародня бібліотека України, що її мільйонові фонди ставлять на чільне місце серед світових бібліотек. Українська книжкова палата має при собі світову збірку — Архів українського друку, провадить вивчення друкованого слова на Україні, пляново через обов'язковий примірник усіх видань УСРР постачає наші більші бібліотеки. Український інститут марксизму-ленінізму готує кадри комуністично-викладачів у наші ВИШ'і та наукових робітників і ближчим часом має вирости в Комуністичну Академію на Україні, допомагаючи справі усталення й перемоги революційного єдино наукового марксістського світогляду в нашій науді (журнал «Прапор марксизму», окремі видання Інституту, роботи марксистських товариств при ньому тощо). За останній рік цій же

*) Цікавий нарис *О. Карпеко* — Похід триває, місячник української культури на Сталінщині, 1930, X, ДВУ.

справі будування марксистської науки на Україні присвячує свою роботу й ще один новий науковий заклад — Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні.

Крім того, на Україні до останнього року було щось до 100 науково-дослідних кафедр, інститутів, музеїв та станцій; є ще наукові товариства, чимало краєзнавчих організацій. Тепер переглянено мережу дослідних установ, переведено реорганізацію їх у дослідчі інститути, повідчинювано цілий ряд нових закладів і ці

Машинотракторна станція готується до засівкампанії (район судільної колективізації, ст. Лозова, 1931 р.).

наукові осередки своєю працею дають цінну вкладку в культуру й науку на Україні. Вони видускають свої «записки», окремі книжки, беруть безпосередню участь в суспільно-економічному житті на Україні: напр., перший український Сан.-бактеріологічний інститут, Біохемічний і т. ін.

Через ці дослідчі заклади проходить наша ВИШівська молодь, в них готується нова наукова зміна з робітничо-селянських верств. І в національному складі цих закладів відбуваються теж значні зміни: тепер переважна більшість серед аспірантів — українці, наші аспіранти на 99% українізовані; нових аспірантів приймають лише таких, що знають українську мову.

Та це одна частка культурно-освітнього будівництва на Україні. З нього треба ще згадати політосвітній сектор, насамперед, лікнеп. Царат залишив тут ганебну спадщину — ми мали щось із 50% неписьмених на Україні. Радянська влада рішуче взялася за ліквідацію цієї спадщини: за 1931/32 р. заповіт Володимира Ільїча буде виконано і неписьмених на Радянській Україні не залишиться. Ще в 1927 р. лікнепроботу українізовано на 80%; тепер вона цілком відповідає відсоткові української на

В книгозбірні 134-го полку.

ціональності серед народів УСРР. Мережу партосвіти і політосвітроботи теж українізовано. Наші клуби (і по робітничих районах), робітничі університети, хати-читальні, музеї, книгозбірні, краєзнавчі організації тощо провадять в цілому свою роботу українською мовою (в закладах, що їх слід рахувати зараз на тисячі).

Такий стан з освітнім будівництвом на Україні. Він дає підстави вважати його за могутній чинник забезпечення розвитку української пролетарської культури, за вірний засіб комуністичного впливу на трудящі маси Радянської України.

Погляньмо тепер на друковане слово на Україні. За всі 118 років (від 1798 до 1917 р.) історії української книги на Україні ви-

дано було 2.531 назву, а в цілій Росії — 3.214 назов *). Назвати ці цифри визначними ніяк не можна; досить сказати, що національна книга українського народу — другого серед національностей кол. Рос. імперії, посідала 8—12 місце, тобто відставала навіть від грузинської, єврейської, німецької книги. Якщо взяти 1913 рік — рекордний рік книжкової продукції на Україні, то тоді з 5.579 назов книжок українською мовою вийшло всього 3%! Як ми бачили вище, українська буржуазія за своє панування в роки революції також не спромоглася виявити ані кількісний, ані тим більше якісний ріст української книжки, книжкової продукції на Україні взагалі.

Звернімося тепер до книжки на Радянській Україні.

Тут видано було за останні роки **):

Роки	Всього		З них мовами					
	Назов	Тираж (тисяч. прим.)	Українською		Російською		Іншими	
			Назов	Відс.	Назов	Відс.	Назов	Відс.
1924/25	4.508	33.773	1.813	40,0	2.535	56	160	4,0
1925/26	4.970	30.193	2.166	43,6	2.601	52	203	4,4
1926/27	5.028	27.203	2.445	48,8	2.427	48	156	7,2
1927/28	5.413	34.107	2.920	53,9	2.232	41	261	5,1
1928/29	6.665	59.420	4.627	70,0	1.572	26	446	4,0
1929/30	7.824	110.022	6.153	78,3	1.107	14,1	564	7,6

Книжка надзвичайно важливий показник нашого культурного розвитку й через це спинімося на ній особливо уважно. Насамперед ці цифри доводять величезний зріст продукції і споживання книжки на Україні. Справді, спостерігаємо різке й невпинне зростання назов та тиражу; далеко перейдено наведені вгорі дані про рекордний 1913 рік. Особливо багато промовляє факт зростання тиражу — він росте шаленими темпами, набагато разів перевищивши тираж усієї книжки на Україні довоєнного часу. Якщо тоді припадало щось по $\frac{1}{2}$ книжки пересічно на душу населення на Україні взагалі, а українського зокрема, то тепер маємо 5—4 книжки на душу. П'ятирічку книги на Україні (150 млн. пр.) ми, очевидно, за таких темпів

*) За даними Українського наукового Інституту Книгознавства.

***) За даними Української книжкової палати.

виконаємо за 3 роки! Цей факт уже говорить за те, що виросли нові мільйони читачької маси на Україні, що ці мільйони нових читачів рік по року виявляють все більший попит на книгу, на друковане слово на Україні.

Я на сторожі коло них,
Рабів отих малих, німих
Поставлю слово,—

мріяв колись наш невмирущий поет, і те, що тоді було мрією, тепер здійснено!

Недивно, що ні в одній в світі якійсь капіталістичній країні ми не спостерігаємо такого буйного зросту тиражу — доки пригнічені капіталом маси не визволяться, доти вони не можуть вільно культурно розвиватися. Все більший попит на радянську українську книжку спостерігається й за кордоном.

Та просто вражають досягнення нашої книжки, коли підійти до неї щодо мови. Відколи виявилася тверда лінія в українізації на Україні, ми спостерігаємо, як українська книжка рік по року завойовує собі належне їй місце в культурному житті українського народу. Ще 1924/25 рік відводив книжці українською мовою лише 40%, тим часом, як руською мовою 56%. Та не минуло й 5 років по тому, як мовний поділ книжкової продукції різко змінився: майже вдвоє виросла питома вага української книжки за цей час і аж в чотири рази поступилася місцем руська книжка. Були раніш залякування з боку ворогів національної політики радянської влади, що цей процес призведе до занепаду книжки, всього культурного життя, яке, мовляв, тільки й тримала руська культура. Та ці надії, як бачимо з усього, не справдилися і факт буйного зросту книжки по всіх показниках не тільки відкидає безпідставність тих залякувань, а навпаки — до певної міри саме українізація нашої книжки пояснює причину ще більшого зросту тиражу, попиту на неї з боку мас.

Отжеж українська книжка на цей час посіла вже в культурному житті українського народу таке місце, якого вона не мала за все минуле життя України! Вже тепер за якийсь I квартал виходить української книжки стільки, скільки виходило її за... всі 118 років дореволюційної української культури! *).

*) Наукові бібліотеки, архіви та музеї на Україні стали за міцну підвалину для науково-дослідчої роботи, незмірно впросили після революції.

Тим часом руська книга майже вже дійшла до меж, одведених тій культурними потребами руської національної меншости на Україні та почасти потребами всесоюзного ринку. Одночасно можемо констатувати, що забезпечується задоволення й зріст культурних потреб інших національних меншостей на Україні. Аджеж в УСРР є навіть вищі школи для цих меншостей (польські, єврейські), не кажучи вже про те, що всі ці меншості в до-

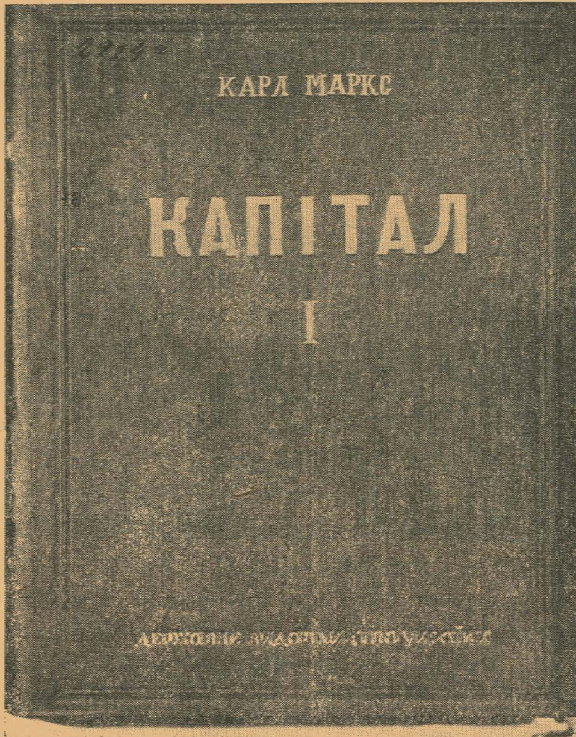
Група письменників Радянської України.

статній мірі забезпечено нижчою школою. Кількість книжок для інших національностей на Україні росте щороку. Тут можна констатувати знов цікавий факт, як українська пролетарська культура, зріши сама, сприяє одночасно розвиткові національних радянських культур усіх, навіть найменш численних, національностей УСРР. Тепер виходять на Україні книжки болгарською, грецькою, єврейською, польською, німецькою, молдавською мовами; крім того, виходять ще англійською, французькою та латинською.

У щільному зв'язку з розвитком української культури стоїть впорядкування укр. правопису, остаточно затвердженого РНК УСРР 14 вересня 1928 р. Правописа цього й закордонні західньо-українські освітні заклади визнали теж за обов'язковий для себе.

Утворившись за допомогою Радянської України, в АМСРР так само творять успішно й свою національну культуру (молд.).

Так розв'язує Радянська Україна національне питання... Цей зріст друкованого слова, книжки в УСРР щільно ув'язаний з розвитком соціалістичного будівництва, одночасно забезпечений і з боку організаційно-виробничого та споживацького. Тенденція до типізації, спеціалізації наших видавництв за останні роки призвела зрештою до видавничої реформи 1930 р., на-

Перше видання укр. мовою (ДВУ)
«Капіталу» К. Маркса.

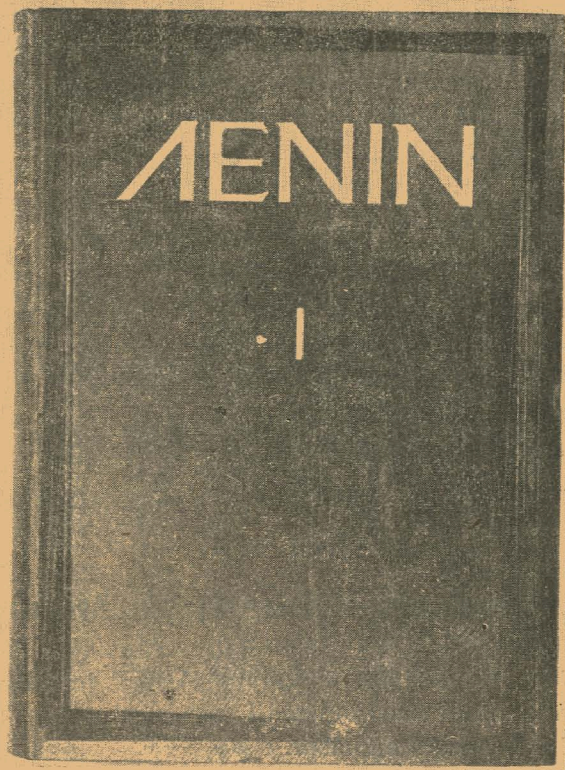
слідком якої є концентрація і виробництва і розповсюдження книги. Державне видавниче об'єднання України — осьмогутній концерн книжкової продукції, що майже на всі 100% усунув тепер книжкову продукцію УСРР.

Розвиток культурного життя на Україні обумовився появою й зростом українського автора, переважно вже з робітників та селян. Щоб пропагувати книжку, просунути її в маси, працює цілий ряд закладів: Українська книжкова палата, бібліотеки, цюмо допомагає кни-

гарська та бібліографічна робота; нарешті, самоосвіта, заочне навчання. Досліджуючи книжкову продукцію, вивчаючи корисну й шкідливу серед неї, ставлячи на рецензію читацьких мас окремі твори,— все це сприяє невпинному ширенню книги на Україні, зростові її розповсюдження.

Та мова про книжку буде неповна, якщо ми не торкнемося

ще однієї сторони її — це соціального призначення та змісту. І тут за останні роки помітно позначилися величезні досягнення. Ми маємо тепер уже чимало української книжки масової — селянської й, особливо важливо, робітничої. Якщо попередні роки дали ще невелику кількість цієї останньої, то за 1929/30 рік випущено (особливо вид. «Український Робітник») вже декілька сот назов книжок для робітничого читача, головним чином з питань техніки. Виходить чимало української дитячої, юнацької книжки. Підручна українська література забезпечує цілком не тільки нижчу школу на Україні (та поза межами її — Кубань тощо), але й наші ВИШ'ї. Історична подія в історії української пролетарської культури є видання «Капіталу» Карла Маркса та творів В. І. Леніна українською мовою. Маємо українську книжку з таких наук, як медицина, техніка тощо, тобто з тих ділянок знання, що їх найважче українізувати. І все ж і тут бачимо величезне зрушення — робота молодих українських науково-

Перше видання укр. мовою творів
В. Леніна (ДВУ).

дослідчих закладів уже приносить свої наслідки в будівництві радянської науки на Україні. Книжка українська в УСРР часом розповсюджується в сотнях тисяч примірників — знов же тираж нечуваний в усій історії книги на Україні. І в процесі національно-культурного будівництва на Україні книжка серед засобів комуністичного впливу на виховання трудящих мас, се-

ред знярядь велетенського соціалістичного будівництва посілає видатне місце.

І неспроста через книгу, зокрема друковану, клясові вороги прагнуть провадити свій наступ, отруювати своєю ідеологією, виявляти намагання контрреволюції: їхнє шкідництво найчастіш зосереджується на книзі. Та засоби диктатури пролетаріату, засоби стежіння за друкованим словом, виховання мас і їхній контроль приносять уже свої наслідки: робітничо-селянський читач тепер часто сам допомагає виявити чужу ідеологію в радянському друкованому слові. Книжка на Україні, й зокрема українська, є забезпечена дільниця в молодій українській соціалістичній культурі — національній формою, інтернаціональній змістом.

Візьмімо тепер пресу. Ось дані про зростання загальнополітичних газет:

Роки	Всього		З них укр. мовою	
	Назов	Річний тираж (млн. прим.)	Назов	Тираж (млн. примірни.)
1928	75	263	45	104
1929	84	422	58	319
1931 (на 1 січня) . .	219	—	190	—

З наведених даних бачимо, що тепер переважна кількість загальнополітичних газет на Україні виходить українською мовою. Немає чого порівнювати кількісно назви та тираж цих газет з дореволюційним часом: так само, як і книжки, вони набагато разів вирости.

Районова реформа 1930 р. викликала появу нових загальнополітичних газет: кожен район тепер заводить власну газету й, зрозуміло, що накреслена (відповідно до настановлень партії та радянської влади) мережа газет на Україні цілком відповідає національному складові населення УСРР.

Останні роки, й особливо 1930 рік, принесли українізацію преси по робітничих районах. Досить згадати українізацію Криворізької газети «Червоний гірник» та ті досягнення, що їх мала ця газета (підтримувана робітництвом краю) при виконанні

промфінплянну другого року п'ятирічки. Деякі газети на Донбасі вже наполовину українізовано («Диктатура труда» тощо).

Українська військова округа видає газети «Червона армія» та «Оборона» українською мовою.

Ані кількість назов, ані тираж українських газет не падають; навпаки, успішна ліквідація неписьменности, важливі процеси в суспільно-економічному житті й інтерес до них спричинилися до величезного попиту на газету, дали нові кадри робселькорів.

Газета заводу «Більшовик» у Києві.

Як і з книжкою, були побоювання, що тираж українських газет ніколи не підніметься. Але й ці побоювання дійсність не виправдала. Дані про тираж центральних українських газет говорять якраз про буйний зріст їхнього тиражу. Так, «Комуніст» 1928 р. мав тиражу разового 28.000 прим., а в січні 1930 р. вже 122.000 прим., 1931 р. до 300 тис., «Вісті» з 46 тис. прим. зросли до 90 тис. в 1929 р.; «Робітнича газета Пролетар» з 11 тис. прим. до 79 тис. прим.; «Радянське село» з 172 тис. до 600 тис. пр., тобто одна ця газета має тираж більший, аніж його мали всі газети разом в 1928 р.

Газета українська стала могутнім чинником комуністичного впливу на виховання мас, їхнім організатором у боротьбі за соціалістичне будівництво. Ми маємо нові форми газет, нечу-

вані для капіталістичного світу,— це стінні й, зокрема, газети підприємств, фабрично-заводські. Попит на ці газети та зростання їхньої ролі на виробництві спричинилися до переходу від писаної (руками чи на друкарській машинці) на друковану, систематично видавану заводську газету, що часом виходить навіть щодня. Наприкінці 1928 р. друкованих таких газет виходило на Україні 100, а через рік уже 224; з них українською мовою щось із 70%. Щодня їхня кількість росте. Немає чого говорити, що в справі опанування української пролетарської культури ці газети відіграють величезну роль для пролетаріату. Ростуть нові кадри робселькорів, журналістів; щоб підвищити їхню газетну кваліфікацію, впорядковують курси, факультети журналістики в робітничих університетах тощо. Так росте нова армія культурних пролетарських працівників на Україні.

Нарешті, тим же цілям, що газета й книжка, одночасно служить і радянський журнал (усього в 1930 р. виходило на Україні 294 назви, з них укр. мовою 244 н., російською мовою 34 н., нащмен 16 н.) За останні роки так само зросла кількість українських журналів, зріс і їхній тираж. Серед журналів ми спостерігаємо диференціацію за змістом та призначенням: є українські наукові (медичні, технічні, українознавчі тощо), є науково-популярні («Знання», «Зоря», «Всесвіт», «Глобус» і ін.), є літературно-критичні («Критика», «Гарт», «Плуг» тощо) і т. ін. Зростання тиражу наших журналів, зокрема українських, промовляє за те, що вони також є видатний чинник у справі підвищення культурного рівня робітничо-селянських мас на Україні. Немає чого порівнювати нашу журнальну продукцію з дореволюційною чи з часами панування української буржуазії — наведені дані виразно доводять перевагу радянського українського друкованого слова.

Торкнімося тепер мистецтва на Україні, насамперед красного письменства. За дореволюційних років ми тільки констатували вплив пролетаріату на певну частину української лівої дрібнобуржуазної літератури. Перші прояви пролетарської літератури пішли ще не від пролетарських елементів, а від тих інтелігентів, «здебільшого попутників, що їх захопила сила пролетарської революції в роки її піднесення, краща частина їх... дійшла до комунізму»^{*)}). Біля них головно почала групуватися письмен-

^{*)} В. Затонський — «Національна проблема на Україні», стор. 11.

ницька революційна молодь, а тепер ми уже маємо в нашому красному письменстві пролетарське ядро й з походження, що все більше забезпечує перевагу класового інтернаціонального змісту в нашій національній сучасній літературі. Наявність такого ядра дозволила перебороти прояви чужої, ворожої ідеології в нашій літературі (хвильовізм, СВУ тощо), ще більше одночасно зміцнюючись в цій боротьбі.

Такі імена, як Павло Тичина, Хвильовий, Вол. Сосюра, Микитенко та цілий ряд інших письменників і поетів, промовляють за наявність талановитої революційної генерації українських письменників. Робота письменницьких організацій на Україні (ВУСПП, «Плуг» та ін.) так над удосконаленням світогляду та мистецтва літературного, як і над підготуванням письменницького робітничого молодняка (літературні гуртки, студії на заводах тощо), забезпечує надалі поширення соціальної основи пролетарської літератури. Тематику останньої тепер здебільшого становить доба революції та соціалістичного будівництва; письменник зосереджує свою основну увагу на робітничій класі в українському письменстві.

Одночасно з творами радянських літературних сил на Україні вперше видається повні вичерпні збірки українських класиків; цілий ряд творів українського красного письменства дореволюційної доби, колись заборонених, тепер, нарешті, побачив світ. Робітничо-селянські читацькі маси України виявляють величезний попит на українську белетристику: цілий ряд творів красного письменства розповсюджується декількома виданнями. Чимало виходить перекладної літератури (з чужих мов на українську): напр., твори Е. Золя, Гі де Мопасана, Д. Лондона і т. ін.

Отже і українське красне письменство в цілому служить все тій же меті — підвищенню культурного рівня, комуністичного впливу на виховання трудящих мас Радянської України. Переважний зміст у сучасній пролетарській літературі «те, що вона розгортається в епоху диктатури пролетаріату й пристосовується в міру можливості для обслуговування інтересів пролетарської революції в дальшій боротьбі за збудування соціалізму»^{*)}). З цим завданням наше письменство тепер все успішніш справляється: попит на українську радянську белетристику росте, в

^{*)} В. Затонський — «Нац. проблема на Україні», стор. 11.

книжковій продукції УСРР красне письменство становить найбільшу групу.

Чималими досягненнями відзначається український радянський театр. На зміну старому буржуазному народницько-побутовому театрові прийшов новий радянський театр, з новим репертуаром. Державне мистецьке об'єднання «Березіль» з 1923 р., драматичний театр ім. Ів. Франка з 1920 р., зародившись у вирі революції, з аматорських червоноармійських груп тощо, тепер дійшли високого рівня в сучасному театральному мистецтві. Імена видатних радянських артистичних українських сил, як от Лесь Курбас, Гнат Юра, Бучма, Ужвій, Червякова, Крушельницький та ін. молодих працівників, а також і старих видатних артистів, що пішли широко працювати з радянським театром, доводять безперечно зростання театального мистецтва в УСРР. Крім названих державних двох театрів, є ще театр ім. Шевченка, Червонозаводський та ін., клубний театр «Веселий Пролетар», є чимало трудових артистичних труп. Трудящі маси цінують радянський театр, що спеціально дбає про організоване обслуговування масового глядача. Клуби, сельбуду, хати читальні тощо на Україні мають щось із 10.000 драматичних гуртків.

Дуже виріс і збагатився новий драматичний український репертуар. Такі п'єси, як «97» Куліша, «Диктатура» Микитенка і ін., перекладені з російської мови, як от «Бронепоезд», «Рейки гудуть» і багацько інших, їхня популярність на Україні серед робітничо-селянського глядача, доводить своєю чергою ту величезну роль, яку відіграє наше пролетарське театральне мистецтво серед засобів комуністичного впливу на виховання трудящих, на їхнє загартовання в класовій боротьбі, участі в соціалістичному будівництві, працюючи під контролем радянської громадськості (громадські перегляди, театральні ради, шефство тощо).

Та тепер український театр має й ті форми, до яких він не доходив ніколи раніше: є дитячий театр, державні українські опери, є українська музична комедія, цирк. Через студії при таких українських театрах, як «Березіль», ім. Франка, до мистецтва притягується нові кадри з робітничих та незаможницько-наймитських верств села. Та радянська влада одночасно дбає задовольнити мистецькі потреби й національних меншостей на Україні — є єврейський театр, польський.

Радіо й особливо (за заповітом В. І. Леніна) українське кіно буйно розвивається на Україні. Немає села, шахти, поселення, де не було б радіоприймання, кіна, цих кращих засобів впливу на маси, засобів агітації, пропаганди й заочного навчання. Робітничі кіно-театри пропускають тепер на рік 26 млн. глядачів, сільські 20 млн. Наші кіно-фабрики ВУФКУ — Українфільму (Одеса та Київ) виготовляють картини, що доходять високого рівня в мистецтві, дістають велику популярність в масах, користуються часто успіхом за кордоном («Арсенал», «Звенигора», «Тарас Шевченко», «Земля» та ін.). Робота режисера О. Довженка та ін. рік по року збагачує молоде українське радянське кіномистецтво.

Близько до цього стоїть і українська музика. Продовжуючи збирання скарбів народної, радянська музика дала вже зразки високої оригінальної музичної творчості — напр., опери «Хвесько-Андибер», «Золотий Обруч» та ін. (композитори Козицький, Вериківський, Яновський, Лятошинський та інш.). Вже українську музичну радянську творчість винесено за межі України — «Золотий Обруч» ставлять у Москві, «Тараса Бульбу» — в Тифлісі грузинською мовою. Квартет ім. Леонтовича та інші заклади користуються величезною популярністю. Так само відома державна капеля «Думка», що дістає часто запрошення з-за кордону. За останній час звернено увагу на розвиток українського кобзарського мистецтва — закладено в Харкові І Художню Зразкову капелю бандуристів під худ. керівництвом Гн. Хоткевича; є ще декілька таких капель по інших містах України; працюють шкільні професійні музичні заклади (профшколи, інститути).

Малярство на Україні дало теж цінні вкладки в українську пролетарську культуру. Працює цілий ряд старих малярів, як от В. Кричевський, М. Бурачек; є ще більше свіжих, нових сил, що дають зразки революційного мистецтва. Т. Бойчук, В. Седляр, М. Касперович, Таран, Крамаренко, А. Петрицький, Меллер, Усачов, Касіян, Юнг, Страхов та багато інш. — ось імена, що збагатили на Україні радянське малярство, графіку, гравюру. Спостерігаємо позначний розвиток декоративного українського малярства (Меллер, А. Петрицький), революційного плакату. Об'єднання наших малярів — АРМУ, АХЧУ та ін. ведуть не тільки велику роботу серед своїх членів, але працюють, втягуючи до мистецтва (через свої художні студії) нові кадри молодих малярів-робітників

(прим., великі досягнення показала І Гірнацька робітнича художня виставка на Донбасі), допомагають дальшому розвитку малярства, ставлять його під громадську критику, щороку виставками популяризують мистецтво в народніх масах.

В царині скульптури, архітектури, будівельного мистецтва українська радянська культура має також великі досягнення. Особливо визначається архітектура. Величезне будівництво на Україні дає широкий простір для розвитку цього виду мистецтва. Будівництво с.-г. інституту під Києвом, з одного боку (бароковий стиль), незвичайної краси Будинок державної промисловости в м. Харкові (конструктивізм), Палац культури імени В. Леніна в Сталіному, цілий ряд інших будівель вписали блискучу сторінку в українське радянське мистецтво, доводять його безперечний розквіт. Культура Дніпрельстану найкраще виявляється в радянській архітектурі, зв'язує її клясово з усім соціалістичним будівництвом.

Ми коротко змалювали стан окремих ділянок української радянської культури під час диктатури пролетаріату та будівництва соціалізму на Україні. Якщо порівняти з досягненнями української культури дореволюційного часу, взагалі культури буржуазної, то, безперечно, треба констатувати і кількісне і, особливо величезне якісне зростання цієї культури. Тільки притягненням невичерпних запасів творчости широких робітничо-селянських мас, до революції не використовуваної, а одночасно самим велетенським соціалістичним будівництвом можна пояснити джерела, причини цього зросту; тут же лежить і запорука її буйного розквіту надалі. Ентузіазм трудового народу, що будує соціалізм, одночасно захоплює й національно-культурне будівництво, частину всього нового життя.

Відповідно до темпів цього життя, його потреб міняються й методи культурної роботи. Немає вже колишнього позашкільного «голоного» культурництва — нині культурна робота так само скерована на боротьбу за п'ятирічку в цілому, бореться за виконання промфінплану, несе відповідальність за його виконання. Зразком такої роботи може бути діяльність Дніпропетровського робітничого палацу культури, що був активним учасником боротьби на заводах ім. Петровського та Леніна за промфінплан, «за 693.000 тонн чавуну й стільки ж сталі». Цьому настановленню відповідають нові форми й методи роботи.

справді революційного розгортання культурної роботи в країні (культпоходи, культармії, ВИТШ'ї навиробництві, звукове кіно ударництво й соцзмагання тощо), що і є вияв реконструкції культурного будівництва.

Отже, як складова частина всього соціалістичного будівництва, культурне будівництво на Україні також має свій п'ятирічний план, ув'язавши його з потребами соціалістичного будівництва взагалі. Викорчовування капіталізму та тих решток старого побуту, життя (релігійні забобони, націоналістичні пережитки, пияцтво, хуліганство, неписьменність тощо), що були досі сиріятливим підґрунтям для клясово-ворожої роботи непманів та куркулів, висовується, як передумова до успішного будівництва культури і всього соціалістичного будівництва. Одночасно виростає вага цілого ряду закладів соціально-культурних (громадські їдальні, пральні, поліклініки, дитячі садки, клуби тощо), де закладаються й розвиваються основи нового побуту.

Відділя виходить вся грандіозність плану культурного будівництва на ближчий час, ув'язаного з потребами господарчих процесів (підготування кадрів тощо). Загальне обов'язкове навчання дітей, обов'язкова ліквідація неписьменности на Україні, політехнізація школи, збільшення її кількісно вдвоє, нова армія вчителів (25.000), підготування 90 тис. чол. інженерно-технічної сили, до 100.000 кваліфікованих робітників, нова мережа шкіл та курсів, забезпечення в них витриманого соціального складу (не менш як $\frac{1}{3}$ робітництва), підготування робітничої молоді до ВИШЦ'ів (робітфаки й т. ін.), підвищення культурного рівня робітничо-селянських мас взагалі, поліпшення політосвітньої роботи, поширення друкованого слова (тираж книжки вже третього року в УСРР буде очевидно принаймні більш як 150 млн. прим.), підготування нових робітничо-селянських наукових сил, одночасно дбаючи й про такі ж потреби національних меншостей на Україні, — ось що передбачає культурна п'ятирічка на Україні.

Перевиховати наше суспільство, піднести його культурність, загартувати його клясовий пролетарський світогляд, зробити свідомим і технічно озброєним учасником соціалістичного будівництва в СРСР й справи світової революції — ось до чого йде українська національна формою, інтернаціональна змістом культура пролетаріату на Радянській Україні.

Цьому ж завданню відповідають і інтернаціональні зв'язки

нашого пролетаріату. Один лише Кременчуцький ЛКСМУ поси-
лає за кордон щось із 500 листів і дістає стільки ж, тримаючи
зв'язок з 40 країнами світу. Цікаву роботу навколо інтерна-
ціонального виховання розгорнув харківський завод ХЕМЗ.

Через цю культуру робітники і селяни — вільні будівники
соціалістичної України, разом з іншими братерськими проле-
тарськими країнами СРСР, створять ту загальнолюдську культуру,
до якої йде соціалізм.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПОЗА МЕЖАМИ СРСР.

Радянська влада не тільки не визнає національного насиль-
ства, а навіть прагне забезпечити культурний розвиток кожній
з своїх національностей, навіть найдрібнішій. В УСРР, як ми
вже говорили, в такий спосіб розвивається культура багатьох
національностей, як от болгар, євреїв, німців, греків, поляків тощо;
автономна Молдавська СРР своїм будівництвом, своїми успіхами в
царипі національно-культурної справи більшом сидить у оці бояр-
ської Румунії, звідки пригноблена Басарабія звертає увагу на
лівий берег Дністра з надією на визволення, на допомогу...

Сприятливі умови для забезпечення культурного розвитку
своєю чергою дістає український варід і по інших радянських
республіках СРСР. Так, в РСФРР, в Казакстані, в Узбецькій та
Туркменській СРР, де проживає чимало українців, виділяється
окремі національні райони — в Центральній чорноземній області,
на Кубані, Далекому Сході (Зелений Клин), Казакстані тощо за-
ведено українські школи, виходять книжки та газети україн-
ською мовою, українізовано урядування і т. ін. Немає чого ка-
зати, що тут уже УСРР в чималій мірі допомагає обслуговувати
ці райони, даючи туди культурні сили, літературу тощо. Справа
культурного розвитку української національної меншости в
інших республіках СРСР десь поза межами УСРР, як бачимо,
стоїть на твердому ґрунті.

І при всіх цих висторії українського народу нечувано сприят-
ливих умовах та високих досягненнях культурного розвитку
українська контрреволюція за кордоном продовжує твердити про
наміри радянської влади на Україні «ганебними чоботами роз-
топтати, розтрошити прадідівську віру, мораль, культурну тра-
дицію та всі цінності народнього духу... Споконвічні господарі

української землі переживають глибоко ще й національну трагедію. Вони дожили такого невиданого в історії моменту, в яким одиноким засобом вільного вияву їх душевних настроїв може бути тільки розпачливий стогін, тільки придушений плач»^{*}).

Такий «стогін», справді, як бачимо, несеться, тільки... з українського контрреволюційного фашистського табору за кордоном, стогін і безсилий плач за тим, що бачуть наші досягнення, наш нечуваний культурний розвиток, усе наше будівництво, яке день за днем остаточно вбиває всяку надію на поворот цієї контрреволюції на Україну.

Вище ми говорили про сучасний стан культури на Радянській Україні. Нам не доводиться спростовувати окремо цю нову брехню — її спростовують наведені факти, цифри про стан і перспективи національно-культурного будівництва в УСРР.

Та погляньмо тепер, що переживає справді українська людність поза межами СРСР: чи не чути саме зідти, справді, «розпачливого стогону» та «придушеного плачу» й що робить при цьому на захист прав поневоленого народу українська контрреволюція...

Українська людність поза межами СРСР живе чи то на Західній Україні, чи то в еміграції — Європі, Америці тощо. Своєю чергою еміграція є контрреволюційна та трудова. Про стан культури серед цих усіх українців ми трохи далі й скажемо.

Насамперед про Західню Україну. Вона після революції у кол. Австро-Венгурській імперії 1918 р. пережила була теж бурхливе революційне піднесення. Там теж буржуазія намагалася утворити свою «Західньо-українську народню республіку», злучила її, борючись з пролетарською революцією, з Наддніпрянською УНР, пристала на злуку до Польщі. Та це не спасло від Жовтня й на Західній Україні і тільки (відгороджений наслідками війни СРСР з Польщею) на якийсь час контрреволюція Західньо-український Жовтень перемогла. Паризька Рада послів переможної Антанти в 1923 р. (14 — III) ухвалила й остаточно затвердила такий поділ західньо-українських земель: Галичину віддала під Польщу, Закарпатську Україну під Чехо-Словаччину й Буковину під Румунію.

^{*}) З газ. «Діло» з 15 березня 1930 р., Львів (за М. Скрипником — «Нові лінії в національно-культурному будівництві», 1930, ДВУ, стор. 42).

Хоч ухвала послів застерігала деякі права за українською людиною, та то було лише на словах, а на ділі ці землі віддали в цілковите панування згаданих трьох капіталістичних держав. Щось із 6¹/₂ млн. українського населення відійшло під Польшу, з 1 млн. під Румунію й 600 тис. під Чехо-Словаччину. Та імперіялістична політика буржуазії та поміщиків згаданих держав не спинилася на умовах правування, передбачених у паризькій ухвалі, тим більш, що антантівські країни сами зацікавлені в зміцненні цих трьох молодих імперіялістичних держав для підготування збройного наступу міжнародного капіталу на СРСР.

Національно-колоніальне поневолення — ось що цілком вільно запроваджують тепер у своїй повсякденній імперіялістичній політиці уряди цих трьох країн. Економічна експропріація селянства (відбирання землі, осаджування її своїми насельниками — унтер-офіцерами тощо, податки, безземелля і т. ін.), безмежна експлуатація робітництва, політичне безправ'я народніх мас ідуть в супроводі польонізації, чехізації, румунізації українського населення. Ця політика асиміляції визначається не бажанням піднести культурність українського народу — навпаки, як ми бачили з обрусительної політики царської Росії, така політика фактично нищить культурні цінності, надбання українського народу, кидає його в лабеті темряви, чим обеззброює нарід у боротьбі, полегшує його експлуатацію.

Візьмімо Закарпатську Україну. Земельна реформа одібрала фактично землю в маси селянства, засудила його на голодне існування. Податки, поліцейсько-панська диктатура, безробіття, занепад промисловости, грабіжницька лісова політика Чехо-Словаччини в краї тощо — ось як запроваджує чеська буржуазія колоніальний режим на Закарпатті. Щождо культурного рівня, то, і без того темна країна, Закарпаття зараз заганняють ще далі в темряву. Ось у 1921/22 році тут було шкіл народніх 357, з них державних 171; викладали в них переважно українські вчителі. Та з 1924/25 року становище значно погіршало. На все шкільництво в краї уряд давав 37 млн. крон, тобто стільки, скільки він витрачав на підтримку руської контрреволюційної еміграції...

Тоді як кількість українських шкіл зменшується й 1927 р. нараховували тут усього лише 80 державних шкіл, чеські школи ростуть, їх закладають навіть там, де є хоч один чех. Середніх

шкіл усього 3, а вищої жодної. Та найяскравіший показник колонізаційного режиму на Закарпатській Україні є чехізація. Її провадять у всякий спосіб. За останні 3 роки заклали 140 шкіл з чеською викладавою мовою; на чолі української гімназії поставлено чеха, учителів-українців звільняють, а на томість становлять з чехів. Уряд та влада чинять утиски місцевій «Просвіті», читальням на селі. Молоді паростки української літератури влада нещадно вбиває, закриваючи видання, конфіскуючи їх, переслідуючи авторів тощо.

За такого режиму єдиною, хто кличе маси на визвольну боротьбу, є комуністична партія Закарпатської України. Вона видає газети «Карпатська Правда», «Працююча молодь», вона ширить ідеї визвольної боротьби проти колоніального режиму за соціалістичну революцію. Тим часом як українські буржуазно-духівницькі верстви йдуть на спілку з урядом, згоджуються фактично на чехізацію мас, їх поневолення, компартія краю вказує масам на засоби визволення.

А намагання визволитися ці маси виявляють ввесь час — селянські рухи 1919 р. (Грушово, Арданово), 1920 р. (Довге), 1924 р. (Поляна) і т. ін., робітничі виступи 1924 р. (Свалява), 1925 р. (Берегсаз) говорять за те, що визвольна боротьба наростає в українських народніх масах. Тільки ж сили надто нерівні їй під загрозою репресій уряду, зради буржуазії та духівництва український нарід без соціальної революції визволення не дістане, тим часом зазнаючи все більшого утиску, впадаючи ще в більшу темряву. Таке становище в одному українському краї — Закарпатті, волею Антанти переданому на потаду Чехо-Словаччині, що однією рукою душить трудящий український нарід, а другою підготовує українську контрреволюційну еміграцію. Зрозуміла річ, що ця остання з свого боку ні разу не протестувала з приводу колоніального режиму на Закарпатській Україні...

Погляньмо ще, як живе український нарід під Румунією. Там є українці в Басарабії та Буковині. В обох цих частинах країни український нарід так само брутально пригнічений, як і в Чехо-Словаччині. Там також експропріюють селянство, а в Буковині, де 1918 р. було 236 українських народніх шкіл, тепер не залишилося ані однієї з цих шкіл, і саму українську мову, як колись у царській Росії, в народніх школах там тепер за-

боронено. І знов ніхто з української буржуазії та контрреволюції не зголоситься на цей національний та соціальний утиск українського народу, на жорстоку румунізацію його.

Навпаки, і тут, як і в Чехо-Словаччині, ці панівні кола українські, на чолі з петлюрівською охранкою в Букарешті, підтримують добрі зносини з урядом, з румунською буржуазією та боярством. Ось як змальовує т-во «Українська школа» в Чернівцях (головне місто Буковини) цей стан української людности під Румунією в своєму листі до української преси в Америці з проханням про допомогу на культурні потреби *):

«Українські школи знищено; серед десятилітнього післявоєнного та п'ятилітнього воєнного стану облоги зникло українське життя, що колись у нас на Буковині процвітало. А було у нас перед війною до 1.000 українських товариств, позичково-ощадні каси, читальні. Зникли філії «Української школи», зникли публічні українські гімназії, закрито український відділ учительської семінарії в Чернівцях, закрито приватну жіночу семінарію «Української школи», яку це товариство з тяжкою бідю продержало у формі курсів від 1914 до 1922 року, не дозволено відновити реальної гімназії у Вашківцях над Черемошем, а українські народні школи замінено на румунські.

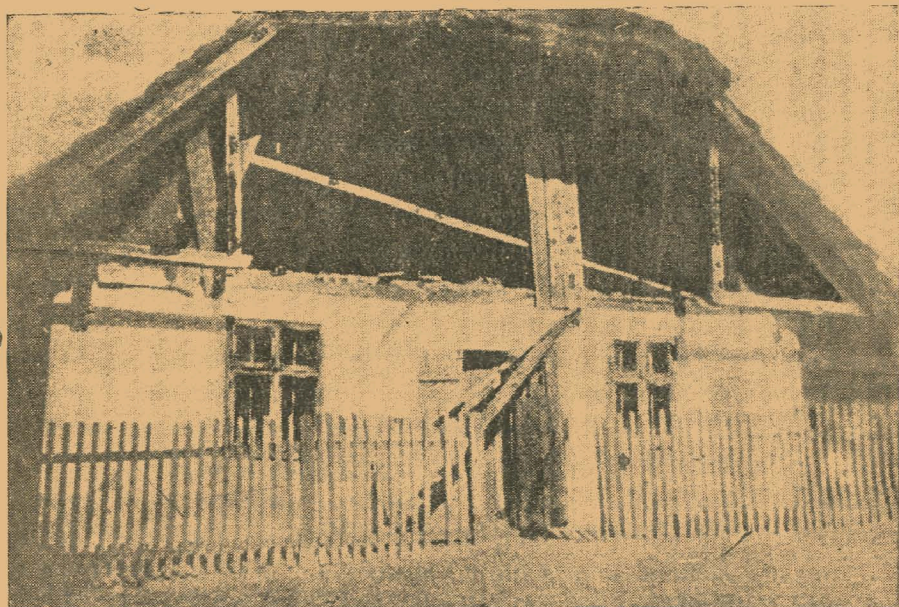
Сьогодні нема нашому лихоліттю ніде, а на полі шкільництва зокрема, ні краю ні міри».

Закривши або зрумунізувавши на Буковині українські школи і вбивши цензурою українську книжку та робітничо-селянську пресу (нешодавно заборонено газету «Борець», а її редакторів посаджено до в'язниці), боярсько-румунський уряд не впускає української книжки чи газети поза меж Румунії, крім ундівської та біло-емігрантської, що їх дозволили в згоді з петлюрівською охранкою в Букарешті. Тих кілька газет, що виходять в Чернівцях українською мовою, видається в порозумінні або й за гроші румунського уряду. Черновецька газета «Час» є орган петлюрівців з Букарешту. Українські націоналістичні панки з Буковини допомагають румунським окупантам гнобити українські трудящі маси і вславилися своїм донощицтвом до поліції на революційних українських діячів, якими заповнено тюрми.

*) «Пролетарська правда», з 13 вересня 1930 р.

Такий важкий стан, як бачимо, й під Румунією. І тут визвольному революційному рухові українського трудящого люду проти-ставиться єдиний класовий фронт румунських гнобителів — буржуазії та бояр і своїх запродавців — петлюрівців, поміщиків тощо. І тут лише надія на соціальну революцію — єдиний шлях до визволення...

Та особливо войовничо провадиться імперіалістична коло-ніальна політика й одночасно особливо ганебно зраджують

Польські пани «втихомирюють» Західню Україну—будинок читальні «Просвіти» в с. Гаях, коло Львова, після «ревізії» (1930 р.).

українські контрреволюційні верстви в пансько-буржуазній Польщі. Українські землі там такі: Галичина, Волинь, Поділля (частки), Підляшшя, Холмщина. Ось тут то й панує тепер великодержавна Польща. Збезземелення селянства, його зубожіння, експлуатація робітництва, політична безправність доходять до меж, досі нечуваних у краї.

Школи, бібліотеки закривають, «Просвіти», кооперативні та інші українські організації зачиняють, розгавяють, розгромлюють, забороняють газети, книжки, завели сувору цензуру, переслідують діячів робітничо-селянської партії (сельроб) та

КПЗУ. Провадиться примусова польонізація населення, українське вчительство звільняють, замінюючи його поляками. З 2.997 народніх українських шкіл у Галичині на 1922 р. тепер ледве десята частка їх залишилася, а на Волині та Поділлі зовсім не залишилося вже ні однієї української школи.

Боротьба дійшла за останній час до вбивств, бомб, до погромів, садовлять на лави підсудних сотні українських селян, робітників, зруйновано щось із 800 сіл під час цього «втихомиріння»...

Та утиски ці викликали відсіч з боку українських трудящих мас. З одного боку, фашистська Польща хоче забезпечити собі цей шмат краю, щоб мати спокійний тил у війні з СРСР, з другого боку — маси безперечно переживають революційне піднесення — Жовтень на Західній Україні починає оживати... Має також значення й загальний стан Польщі, що переживає глибому кризу, за якої в колоніальному наступові шукають рятунку. Ось за яких умов розгортається революційна боротьба на Західній Україні під Польщею.

Але тоді як маси повстають, борються з панами, страйкуючи, знищуючи панські маєтки тощо, й тут українська контрреволюція (Д. Левицький, митроп. гр. А. Шептицький та ін.) почуває себе ближчою до пансько-буржуазної Польщі, аніж до поневоленого українського трудящого народу. Не тільки не протестує ця контрреволюція, але з свого боку провокаційно штовхає маси на капітуляцію, звалюючи всю причину розрух та репресій на роботу комуністів, на «руку Москви».

Тільки компартії Західньої України та Польщі кличуть маси до боротьби, вказують їм шлях до визволення.

Таке становище з українською культурою на західньо-українських землях. Треба визнати, що культурний розвиток нашого народу там під загрозою, що тільки соціально революція визволить поневолену соціально й національно українську трудящу людність з-під колоніального утиску і забезпечить вільне національно-культурне будівництво.

Та тоді, як трудящий люд на Західній Україні переживає трагічний момент, українська контрреволюційна еміграція не тільки не виступає на захист прав цієї людности, але навіть за всяку ціну тримає спілку з урядами цих імперіалістичних країн, зокрема Польщі, в їхніх планах наступу на СРСР, на Радянську

Україну. І за це еміграція має свою «культуру», плекану під зверхністю імперіялістичних урядів. Так, у той час як на Закарпатті, в Західній Україні закривають школи, б'ють учнів тощо, у Варшаві відкривають український університет, у Празі «працює» український педагогічний інститут, університет, в Подєбрадах є сільсько-господарська академія, в Берліні є дослідний інститут, що перебуває під зверхністю самого... «ясновельможного гетьмана всієї України», по інших країнах Європи, Америки тощо виходять газети та книжки української контрреволюційної еміграції. Ясна річ, що й «продукція» згаданих емігрантських шкіл відповідає намірам «покровителів» — вони готують класових ворогів Радянської України та всього СРСР.

Та є ще одна українська еміграція — трудова. Це колишні виселенці з України, зокрема з Галичини, що їх злидні вимусили шукати кращої долі десь інде в Америці тощо. Саме ця частина еміграції, визискувана капіталом, з найбільшою вірою й симпатіями стежить за успіхами соціалістичного будівництва в СРСР та на Україні зокрема. Свою культурну роботу ця еміграція скеровує в той спосіб, щоб прилучитися до надбань української пролетарської культури. Наші радянські книжки, газети знаходять собі широкий збут серед цієї частини еміграції. Та своєю чергою вона може похвалитися своєю чималою культурною роботою, що носить громадський характер. Найкращий зразок є робота т. зв. «Українського робітничого дому в Вініпегу» (Канада). Школа, курси, ціле видавництво, газета, чимала клубна робота й т. ін.—ось що сприяє культурному й політичному розвитку робітництва в цьому місті. З газет найдужчих робітничих можемо назвати в Америці «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), «Укр. роб. вісті» (Вініпег) та ін.

Щоб закінчити цей короткий огляд культурного життя українців поза межами СРСР, наведемо ще декілька даних про закордонну книжкову продукцію українською мовою. За 1926 рік, відколи ми маємо підсумкові дані, за кордоном видано всього щось із 300 назов українських книжок. З них переважна кількість релігійного змісту, чи то розрахована на задоволення міщанського смаку панських угодівців (приміром, чого варте видання таке от: «Як зберегти честь шляхом уникнення двобою» — цілий кодекс вказівок щодо... пристойної поведінки, додержуваної без будь-якого ризикування на дуелі). А за цей же 1926 рік на Радянській

Україні вийшло друком понад 5.000 назов книжок і з них українською мовою щось із половину. Тут наочний показник того, де справді середовисько української культури: досить нагадати, що тим часом як за кордоном українська книжка майже не зростає, на Україні порівняно з 1926 роком за 4 роки вона виросла більш як удвоє.

Ось у такому стані перебуває справа культурного розвитку українського народу поза межами СРСР. Ми бачимо, з якого боку Дністра несеться «розпачливий стогін, придавлений плач». Українська контрреволюція не хоче примічати всіх тих мук і знущань, що їх терпить тепер поневолений український трудящий люд на Західній Україні; зате від очей цього люду не сховається факт розвитку й сили надбань української пролетарської культури в СРСР. «Здавалось би,—каже М. Скрипник,—не ундівським діячам, тим агентам і спільникам політики польського фашизму на західньо-українських землях, говорити про культуру, мораль і культурні цінності..., коли... польський фашизм на Західній Україні закриває українські школи, «Просвіти» та придушує всю українську культуру. Не їм про це говорити»... *)

УКРАЇНІЗАЦІЯ. КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ОПАНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

З попереднього викладу ми бачимо, яких досягнень дійшло будівництво української національної культури на Радянській Україні. Бачили ми також, куди йде українська культура поза межами СРСР. На тлі таких досягнень ми можемо говорити, що перейшли вже в добу розквіту національно-культурного будівництва в УСРР. Та все ж не можна задовольнитися на цьому. Ані кількісно, ані якісно цей рівень культури нас задовольняти ніяк не може.

Від завдання «українізації» й до сучасної постави цього питання через розвиток національного будівництва, через усе соціалістичне будівництво перед пролетаріатом України поставили нові завдання.

*) М. Скрипник — «Нові лінії в національно-культурному будівництві», 1930. X., ДВУ, стор. 43.

Українізацію, що найраніш кінець-кінцем зводилася переважно до опанування мови української, ми починали активно запроваджувати щось із 1923/24 р., після XII з'їзду ВКП(б), і особливо після 1926 року, тобто близько того часу, коли, відновивши зруйноване народнє господарство, ми взялися за його соціалістичну перебудову. І тоді братися за українізацію, тобто сприяння розиткові української культури, насамперед мови, доводилося, зважаючи на ті особливості, за яких провадилося будівництво соціалізму на Україні.

УСРР — країна тоді ще селянська, ще мало індустріялізована. В цій саме країні для успіху соціалістичного будівництва треба було організувати міцнішу спілку, «змичку» міста й села, щоб під проводом пролетаріату село дійшло до соціалізму. А як уже говорилося й вище, історичні умови минулого були такі, що міста та пролетаріат на Україні були зросійщені, тим часом як мільйони селянської маси продовжували говорити українською мовою. «Я питаю,—казав т. Затонський,—в який спосіб оту масу, що зберегла українську мову й свої звичаї вікові, переважно селянські, як її потягти Леніновими шляхами до соціалізму?» Тільки підійшовши до цієї маси з українською мовою!

«Будувати соціалізм із селянином — це, знаєте, далеко тяжче,— каже далі т. Затонський.— Тут словами команди не обійдешся. Тут треба залізти в його душу, зрозуміти її, щоб він зрозумів твою думку. Ось для чого нам потрібна українська культура, культура змістом пролетарська, формсю — українська. Отжеж, треба було через підвищення культури дати змогу українцям так пролетарям, як і селянам, швидше зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми змогли без зайвих труднощів будувати соціалізм».

Та з часом не лише важно було українізацію використати для підвищення та поширення української культури, щоб найлегше вести українське робітництво та селянство до соціалізму... Важно також, щоб пролетаріат залишався й керівником в усій культурній справі. Тут мало було говорити лише про саму мову; тут виростала вже потреба, щоб пролетаріат опанував усю свою українську клясову культуру, розвинув її далі, зумівши до цього використати цінніші надбання старих клясових культур, насамперед буржуазної.

Ми бачили вище, з огляду українського національного руху та його культури, що кінець-кінцем українську національну культуру буржуазія була неспроможна розвинути, забезпечити їй існування. Тільки у вільній Радянській Україні, де немає будь-якого національного утиску, може бути якнайбільше розвинена українська культура. І через неї, піднісши на вищий щабель культурний рівень трудящих мас, викликавши до життя їхню невичерпну творчу активність, ми дійдемо до соціалізму.

Ось через що відразу проблема українізації почала набувати значення справи будівництва української культури у зв'язку з усім соціалістичним будівництвом. «Так само, як ми споруджуємо Дніпрельстан, як будуємо нові шахти, заводи, так само, як організуємо ми радянську державність України, так само повинні ми активно будувати українську культуру, що є складова частина загального соціалістичного будівництва, а разом є «засіб» так само, як «засіб» є й Дніпрельстан і нові заводи, які, з одного боку, є частина соціалістичного будівництва, а з другого — засіб зберегти керівництво пролетаріату й вести селянство Леніновим кооперативним шляхом до соціалізму».

Так В. Затонський, цей один з вождів пролетарської революції та соціалістичного будівництва на Україні, визначав значення українізації ще в 1926 році, з'ясовуючи перед пролетарською молоддю національну проблему на Україні (на пленумі ЦК ЛКСМУ в червні 1926 р.) Це була та лінія, яку схвалили останні з'їзди партії, підтверджували неодноразові постанови ЦК партії, одночасно зважаючи й на потреби боротьби з усяким націоналізмом, для якого з розвитком непу на той час підживлялося й відповідне соціальне коріння (міська буржуазія, куркуль тощо). Та вже й той етап активної українізації фактично зводився не лише до опанування української мови — остання була тільки неодмінна передумова серед низки інших складових частин усієї справи українізації. В цілому ж під останньою партія вже тоді розуміла: «а) зміцнення УСРР, як державного організму, що є складова частина Союзу радянських республік, б) опанування мови та вивчення місцевих умов, в) партійне керівництво українською культурою, г) добір, більшовицьке виховання та втягнення в роботу українців»^{*)}.

^{*)} В. Затонський — «Національна проблема на Україні», стор. 75.

І вже червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. констатував чималі досягнення в справі українізації. Уряд, державний апарат, партія, ЛКСМУ, профспілки, освіта, громадська робота тощо виявили цілий ряд видатних показників у справі українізації.

Та тоді тільки ще розгорталися можливості піднести українську культуру. Згодом, коли процес соціалістичної перебудови господарства країни охопив усі ділянки нашого життя, проблема українізації переросла в проблему темпів розвитку й опану-

Голова ВУЦВК Г. І. Петровський і ген. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор в президії XII всеукраїнського з'їзду рад.

вання української пролетарської культури, переплелася з завданням культурної революції в країні, що саме в час п'ятирічки постала на всю свою височінь.

Пролетарська революція, як передумова будівництва соціалізму, висунула (у зв'язку з розвитком продукційних сил країни та її культури) завдання індустріалізації та культурної революції в СРСР. Для успішного будівництва соціалізму в нашій країні в царині промисловости та сільського господарства потрібне

ще, за Леніновим шляхом, повне кооперування селянських не-
возможицько-середняцьких мас. «Але ця умова повного коопе-
рування включає в себе таку культурність селянства (саме се-
лянства, як величезної маси), що це повне кооперування немож-
ливе без цілої культурної революції». Так В. І. Ленін зв'язував
справу соціалістичного будівництва з культурною революцією
(т. XVІІІ, ч. ІІ). Завоювавши владу, пролетаріат свідомо визнавав,
що доводиться будувати соціалізм у країні не дуже культурній,
що чергове далі завдання — це культурний переворот. Ленін,
пишучи в 1923 р. ці рядки, все ж вважав, що до цієї культур-
ної революції ми вже підходили тоді. «Для нас досить тепер
цієї культурної революції для того, — казав він, — щоб бути цілком
соціалістичною країною; але для нас ця культурна революція
становить неймовірні труднощі й суто-культурні властивості
(бо ми неписьменні) і властивості матеріальні (бо для того,
щоб бути культурними, потрібний певний матеріальний розви-
ток виробництв, потрібна певна матеріальна база)».

І справді, за наших умов тільки тепер, коли ми вступили
в період соціалізму й вступили в саму добу культурної революції,
тільки тепер стає ясним, до чого велетенська ця справа куль-
турної революції. Нам доводиться одночасно і ліквідувати не-
письменність (а її царат нам залишив у спадщину більше, як
чого іншого) і зробити культурним наш побут, нарешті треба
творити й самі цінності культурні з різних ділянок мистецтва,
науки, техніки тощо. Тобто доба культурної революції є одно-
часно доба посиленого розвитку самої пролетарської соціалі-
стичної культури. І в цьому процесі культурного будівництва
пролетаріат (за Леніновим заповітом) повинен «взяти всю куль-
туру, яку капіталізм залишив, з неї побудувати соціалізм»
(т. XVІ, стор. 72).

Пролетаріат і бере з попередніх культур цінніші надбання,
переробивши їх, звичайно, через свій марксівський світогляд.
Найбільше досягнень має пролетаріат у царині суспільних наук,
що їх марксизм дав змогу вже тепер піднести на вищий рівень.
Ясна річ, що процес культурної революції, як і всякої рево-
люції, триває в супроводі запеклої боротьби з культурою контр-
революційних клас, з їхньою ідеологією. Та успішне розгортання
всього будівництва, й зокрема культурного, нові культурні
пролетарські кадри, нещадна боротьба й на ідеологічному

фронті — це все веде до вибивання клясового ворога з усіх тих щілин, де він ще затаївся. Нечувані темпи соціалістичного будівництва в усіх ділянках його, успіхи в царині індустріалізації країни та колективізації сільського господарства на 1—2 роки п'ятирічки намітили дві лінії культурної роботи в царині господарчої реконструкції країни.

«Перша лінія — забезпечити важливіші культурні умови господарчої перебудови країни, — каже нарком освіти УСРР т. М. Скрипник, — і друга — безпосередньо виконати завдання відтворення кваліфікованої робочої сили»^{*)}). І культурно - освітня п'ятирічка це й ставить, як завдання, в своєму пляні. З притягненням робітничих та селянських мас до участі в будівництві проблема культурної революції виростає особливо гостро, обумовлюючи успішність виконання п'ятирічки, успішність завершення соціалістичного будівництва. «Нам, — каже т. Скрипник, — треба стати культурними, бо низький рівень робітника та селянина заважає його господарчій роботі й перебудові нашого господарства. Отже, нам треба цілковито зрозуміти слова Леніна: «неписьменний робітник та селянин не може дійсно керувати своєю країною, своєю республікою»^{**)}».

Ось так рішуче, на всю широчінь постає на час п'ятирічки завдання культурної революції в СРСР, завдання будування пролетарської інтернаціональної культури. Та, як казав Ленін, «інтернаціональна культура — не безнаціональна». За умов

Доповідь наркомосвіти УСРР т. Скрипника на XII всеукр. з'їзді рад (про політехнізацію школи).

^{*)} М. Скрипник — «Основні завдання культурного будівництва», ДВУ, 1929.

^{**)} Його ж — «Стан і перспективи національно-культурного будівництва на Україні», ДВУ, 1929.

диктатури пролетаріату цю культуру твориться в формах національних; саме ці форми дають змогу до справи будівництва соціалізму притягти невичерпні запаси творчості й ентузіазму трудящих мас. «Через що наша партія,—ставить питання ген. секретар ЦК КП(б)У тов. Косіор,—відстоює якнайбільший розвиток української культури? — Через те обстоює, що будувати соціалізм — це означає культурно підносити, практично втягувати в соціалістичне будівництво мільйони робітників і селян. Через те обстоює, що в нас половина робітників (правда, деяка частка з них русифікована), переважна більшість селянства — українці. Отже, форми української радянської культури найкраще забезпечують політичне й культурне піднесення основної маси селянства та робітничої класи».

До того ж треба сказати, що й процес колективізації і процес індустріалізації несуть нові і різко помітні зміни в національний склад пролетаріату на Україні. «Це будуть, — каже т. Скрипник,—робітники й селяни, які принесуть у місто українську мову, українську культуру й тому ми бачимо перед собою об'єктивний, неминучий процес українізації і наших міст, і тому ми, як свідомі керівники об'єктивних процесів, розвитку нашого суспільства, допомагаємо цим процесам» *).

Ми не спинятимемося окремо на національності селянства України; погляньмо, який національний склад пролетаріату українського. За переписом 1929 року з 907 тис. індустріальних робітників на Україні українська національність становить уже 47,9%, російська 34,4%, єврейська 11,3% і т. д. Тобто тепер (ще в 1929 р.) українець-пролетар становить переважну більшість серед робітництва інших національностей на Україні. Та це тільки визнала себе за українців така кількість робітників. А ось далі уже прояв наслідків спадщини царату, наслідків умов русифікації та самої обрусительної політики дворянсько-буржуазної Росії: з 157 тис. с.-г. робітників, що визнали себе за українців, розмовляє українською мовою 148 тис., а російською 8 тис.; з 86 тис. гірників-українців розмовляє українською мовою 56 тис., а російською 30 тис., з 101 тис. металістів-українців розмовляють українською мовою 46 тис., а російською 54 тис.; з 19 тис. хеміків-українців розмовляє українською мовою 11 тис.,

*) М. Скрипник — «Стан і перспективи національно-культурного будівництва на Україні».

російською 8 тис. Зате з 116 тис. росіян-гірників тільки 237 душ розмовляє українською мовою...

Такий точнісінько стан у робітників-українців і щодо письменности.

	Кількість	З них пишуть і читають	
		Українською мовою	Російською мовою
		в т и с я ч а х	
Сільсько-господарські робітники . . .	129	115	53
Гірники	80	44	59
Металісти	102	61	83
Хеміки	18	10	—

Зате з 101 тис. гірників-росіян пишуть і читають російською мовою 97 тис... Майже 10% неписьменних робітників є тепер на Україні — 86 тис., з них українців 49 тис., росіян 25 тис.

Наведені дані промовляють за те, що й у мові й у письменності український пролетаріат ще далеко відстає, відстаючи через це в чималій мірі й у культурному своєму розвитку взагалі.

Погляньмо ще на становище в Донбасі, зокрема в кол. Сталінській окрузі, де колись кадри пролетаріату комплектувалося переважно з росіян. Та за останні роки, особливо за п'ятирічку, в національному складі робітництва Сталінщини відбулися чималі зміни. Ще в 1926 р. під час статистичного перепису населення округи само себе зарахувало — 53 $\frac{1}{2}$ % до українців, 34% до росіян; зокрема, в місті українців 29 $\frac{1}{2}$ %, росіян 60%, на селі українців 72 $\frac{1}{2}$ %, росіян 14%. Тобто, як бачимо, ще в 1926 р. пролетарська Сталінщина мала переважно український склад населення.

Ми вже не кажемо про те, що це, очевидно, переменшені дані, бо якась частина зрусифікована не могла вже відділити себе від руського пролетаріату, та й за останні роки чимало добавилося пролетаріату з українського населення Лівобережжя тощо. Та погляньмо, як справа з мовою на Сталінщині. Тут 53 $\frac{1}{2}$ % українців за рідну мову українську визнали лише 44%, зате руську мову за рідну визнали не тільки 34% руського населення, а 46%! Тобто щось з 10% українських робітників сказало, що вони не знають своєї рідної мови

української. Та цей процес русифікації зачепив був на Сталінщині й село, де з 72¹/₂% українців-селян визнали за рідну мову українську лише 67%.

Ось через що радянська влада й партія, ставлячи перед пролетаріатом та незаможницько-середняцьким селянством України завдання культурної революції, ставлять одночасно завдання опанувати українську пролетарську культуру. Та цю культуру творити клясово чужими руками не можна. Тільки тоді в національній формі буде забезпечено інтернаціональний зміст цієї культури, коли до справи її будівництва візьмуться свідомо маси пролетаріату України, тільки тоді й темпи розвитку, клясово культурне збагачення відповідатимуть темпам і досягненням усього соціалістичного будівництва. Як бачимо, справа української пролетарської культури є справа самого пролетаріату. Ось через віщо партія, радянська влада та вся робітнича кляса по-бойовому беруться за національно-культурне будівництво на Україні.

Та беручись за це, вони не припускають місця будь-яким націоналістичним ухилам, чужим робітничій клясі та його ділу. «Партія повинна вперто, систематично й терпляче роз'яснювати робітничій клясі України відповідальність її за зміцнення єдиної з українським селом, повинна переконати її взяти найактивнішу участь в українізації через вивчення української мови, ознайомлення з українською історією тощо, зміцнюючи пролетарський провід культурним рухом, що дедалі зростає. Партія мусить подбати, щоб створити сприятливу обстанову для українізації пролетаріату українських промислових центрів. Партія за самостійний розвиток української культури, за повне використання всіх вартостей світової культури, проти рабського наслідування», — так ухвалив був пленум ЦК КП(б)У ще в 1926 р., розглядаючи «Підсумки українізації». І посилюючи темпи, партія не відступає від цієї постанови.

X з'їзд КП(б)У в своїй резолюції, спиняючись на питанні українізації, пропонував «усім партійним організаціям, особливо організаціям великих міст і районів, посилити й поглибити роботу над українізацією, всіма засобами піднести якість цієї роботи, звертаючи особливу увагу на опанування української мови і українського культурного процесу партійним активом, на українізацію партії, комсомолу й профспілок».

З'їзди—ХІ КП(б)У та ХVІ ВКП(б)—також приділили дуже велику увагу питанням національно-культурного будівництва, питанням запровадження ленінської національної політики, боротьби з ухилами від ленінського розуміння національної політики за доби диктатури пролетаріату, пов'язуючи ці ухилами в партії взагалі, через їх те саме класове коріння.

Тож, як бачимо, справа українізації, справа української пролетарської культури не виходить з якоїсь там постанови—

ХІІ всеукраїнський з'їзд рад, лютий 1931 р.

вона є активний процес, в якому йде боротьба, так само точиться опір успішній роботі, в якому, нарешті, все ж так само переможемо, як і на інших ділянках соціалістичного будівництва.

І тут неспроста партія й радянська влада та вся радянська суспільність місячниками української культури реагують на дальший хід цього процесу, підносячи на вищий щабель роботу, закріплюючи досягнення, забезпечуючи при громадському перегляді успішний розвиток пролетарської культури, зосереджуючи увагу на боротьбі з ворожою культурою, ідеологією, ще

раз нагадуючи про братнє співробітництво трудящих усіх націй в будівництві інтернаціональної культури, закликаючи на дальше поглиблення українізації, не обмежуючись на самій українській мові, а вимагаючи ознайомлення з минулим України та її культури, дбаючи за насичення кадрів пролетарських серед культурних робітників *).

Тож, якщо ми порівняємо переказані вище досягнення радянської української культури з тими завданнями, що стоять перед нею, цих досягнень безперечно недосить. Справді, неписьменність все ще становить чималий відсоток серед населення УСРР і, зокрема, серед пролетаріату. Школи середні та вищі ще не цілком українізовано, є райони, особливо на Донбасі, де й трудових українських шкіл немає стільки, скільки треба. Наша література ще не має відповідних відсотка й якості української робітничої книжки, так само й газета; наше українське красне письменство, театр тощо ще не цілком переключилися на службу соціалістичному будівництву, мало змальовують життя пролетаріату. Наша наука все ще мало має серед своїх працівників представників пролетарсько-незаможницьких верств, ще часом припускає прориви ворожої ідеології, ще набагато не українізована на деяких ділянках (точні науки, прикладні тощо). Треба всю українську радянську культуру просякнути марксо-ленінським світоглядом, зв'язати справді науку й життя.

У нас все ще мало зроблено, щоб просунути українознавство в маси, зазнайомити їх з історією України та її культури. Так само й українізація державного апарату, всіх видів освітньої та громадської роботи не скрізь однаково стоїть на високому рівні. Пролетаріат України, її трудящі маси взагалі недосить поінформовані про наслідки, успіхи нашого національно-культурного будівництва, про роботу наших наукових закладів, не в достатній мірі пропагують її. Постає потреба щільної змички науки й праці на Радянській Україні. Так само невідкладним завданням залишається ліквідувати ножиці в культурному рівні між містом і селом. У нас ще спостерігається нерозуміння нашої національної політики, є часом перекручування, ухили в національному питанні. Треба одночасно з будівництвом української пролетарської культури вести непримиренну боротьбу з

*) Див. більше про місячник укр. культури *Є. Гірчак* — «Завдання національно-культурного будівництва», 1929, X, ДВУ, стор. 48.

усякими проявами націоналізму, з усіма шкідливими залишками старих культур (релігія тощо).

Можна ще багато вказати тих «вузьких місць» у нашому національно-культурному будівництві, що вимагають посиленнями, ударними темпами братися й далі до української пролетарської культури.

Тож, борючись за чистоту своєї культури, борючись за розвиток і завершення соціалістичного будівництва в СРСР і, зокрема, на Україні, пролетаріят, як гегемон цього будівництва, на руїнах старих культурних надбань колишніх клас творить нові свої цінності, що з ними визволить людство, відле невичерпні багатства численних нових, покликаних тепер до життя радянських національних культур в єдину інтернаціональну культуру трудящих мас.

«ПРОЛЕТАРСЬКА СВОЇМ ЗМІСТОМ,
НАЦІОНАЛЬНА ФОРМОЮ,—
ОСЬ ТАКА
ТА
ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА КУЛЬТУРА,
ДО ЯКОЇ ЙДЕ
СОЦІАЛІЗМ» *).

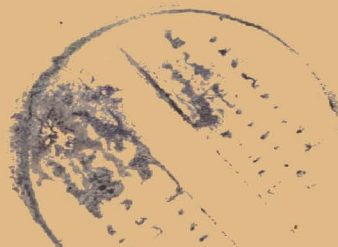
* * *

І, переглядаючи весь процес розвитку культури від найдавніших часів на Україні, можна сказати, що ані своїми завданнями, метою, ані своїм змістом, надбаннями, творчістю мас ця культура за всю багатовікову історію свою не була такою, якою вона вже стала навіть хоч за перші 13 років Жовтневої революції. Тільки Жовтень визволив український трудящий нарід, тільки з Жовтнем дістав він право вільного національного розвитку, вільного й могутнього, як ніколи до того, збагачення своєї й одночасно світової інтернаціональної культури.

*) Й. Сталін — «Питання ленінізму», стор. 166.

З М І С Т

	Стор.
Від автора	7
Вступні уваги	9
Дослов'янські культури на Україні	17
Слов'янська князівсько-дружинна фєвдальна культура на Україні	21
Зарідки елементів національної культури й підготування революції 1648 р. на Україні	33
Кріпосницька козацько-старшинська культура	42
Кріпосницько-панська й зарідки української буржуазної національної культури першої половини ХІХ ст.	62
Буржуазна українська національна культура другої половини ХІХ ст.	76
Буржуазна українська культура ХХ ст. та зарідки елементів української пролетарської культури (до 1917 року)	90
Українська буржуазна культура до остаточної перемоги Жовтня на Україні	112
Українська пролетарська культура і боротьба за перемогу Жовтня	122
Сучасність культури Радянської України	126
Українська культура поза межами СРСР	148
Українізація. Культурна революція та опанування української пролетарської культури	156

✓ 11/08

4202

Ціна 1 крб. 25 коп.

